ÖTEMİŞ HACI

CENGİZNÂME

Bilge
Kültür Sanat

Çağatay Türkçesinden Aktaran ve Yayına Hazırlayan

Prof. Dr. TUNCER GÜLENSOY

ÖTEMİŞ HACI

CENGİZNÂME

YAYIN NO: 980

CENGİZNÂME
Prof. Dr. Tuncer Gülensoy

© Bilge Kültür Sanat Yayın Dağıtım San. ve Tic. Ltd. Şti.
Sertifika No: 16228

1. Basım: Kültür Ajans Yayınları, 2009
Bilge Kültür Sanat'ta 1. Basım: Mart 2020

ISBN: 978-605-7931-80-1

Kapak: *Kenan Özcan*
Sayfa Düzeni: *Nurel Naycı*
Baskı-Cilt: *Çevik Matbaacılık*
Davutpaşa Cad. Besler İş Merkezi No: 20/18-19 Topkapı / İstanbul
Tel: (0212) 501 30 19
Kapak Baskı: *Saner Matbaacılık*

BİLGE KÜLTÜR SANAT
Nuruosmaniye Cad. Kardeşler Han No: 1 Kat: 1 34110 Cağaloğlu / İstanbul
Tel: (0212) 520 72 53 (Pbx) Faks: (0212) 511 47 74
bilge@bilgeyayincilik.com www.bilgeyayincilik.com

ÖTEMİŞ HACI

CENGİZNÂME

Çağatay Türkçesinden Aktaran ve Yayına Hazırlayan
PROF. DR. TUNCER GÜLENSOY

Gözden geçirilmiş yeni basım

Bilge
Kültür·Sanat

İÇİNDEKİLER

ÖN SÖZ 7
GİRİŞ 13
SUMMARY 23

TÜRKİYE TÜRKÇESİYLE METİN

Cengiz Han Destânı'nın Başlangıcı 27
İcen Han, Sayın Han 28
Agâz-ı Destân-ı Şeybân Han 32
Agâz-ı Destân-ı Berke Han 34
Agâz-ı Destân-ı Müng Temür Han 42
Agâz-ı Destân-ı Toktaga Han 42
Agâz-ı Destân-ı Özbek Han 47
Agâz-ı Destân-ı Canıbek Han 51
Agâz-ı Destân-ı Berdibek Han 52

Kişi, Yer ve Madde Adları Dizini 71

ÖN SÖZ

Türkiye'de pek fazla bilinmeyen *"Cengiznâme"*, Ötemiş Hacı adlı bir Türk bilgini tarafından Arap harfleriyle Çağatayca yazılmış bir eserdir. Eser, sanatkârane olmayan; bozuk bir talik hattı ile yazılmış olup, toplam 47 (36a-59a) varaktır. Varaklardaki satır sayısı 18, 19 veya 20 arasında değişmektedir. Eserin müstensihi bazı kelimeleri unuttuğu zaman, sayfa kenarlarına "derkenar" çıkmış, bazılarının da üzerlerini çizerek hemen yanına doğrularını yazmıştır. Dili, Çağatayca'nın bütün özelliklerini taşımakla birlikte, imlâsı pek çok yerde farklılıklar göstermektedir. Elif, medli elif; datif hâli -ğa/ -ge (gayın + elif/gayın+yuvarlak he) yazılışı; at *"at"* ile at *"ad, isim"*in (tı) ve (te) ile yazılışları; +lar çokluk ekinin (lamelif+re) ile yazılışı vb. örnekler Türk dilinin imlâsı için ilgi çekicidir.

Cengiznâme, 1967 yılında Kazakistan'ın tanınmış Doğubilimcisi V. P. Yudin tarafından Taşkent'teki Özbekistan Cumhuriyeti Bilimler Akademisi, Doğu Araştırmaları Enstitüsü'nde bulunmuştur. Bu yazma nüsha bilinen tek yazma nüshadır.

Cengiznâme'nin Özbekistan Bilimler Akademisi Kütüphanesi'ndeki kayıt numarası [Ruk. İV AN RUz., inv. No. 1552/V, I. 36a-59a]dır.

Eserin bu nüshasının Türkiye'de bilimsel bir çalışması yapılmadığı gibi, yayını da olmamıştır. Fakat,

"Cengiznâme"nin Prof. Dr. Zeynep Korkmaz ile Prof. Dr. Mustafa Kafalı tarafından "mezuniyet" ve "doktora" tezi olarak çalışıldığını biliyorsak da, her ikisi de yayınlanmadığı için, bu çalışmaların hangi nüsha ya da nüshalara göre yapıldıkları hakkında bilgimiz yoktur.

Orta Asya Türk ülkelerinde bilinen ve zaman zaman kullanılan eserin ilk bilimsel yayını Yu.G. BARANOVA tarafından yapılmıştır (Alma-Ata, 1992). Bu çalışmada, eserin Kiril harfleri ile transkripsiyonu, Rusça tercümesi yapılarak, imlâ özellikleri üzerinde durulmuş ve çalışmanın sonunda yazma metnin orijinali, tıpkıbasım olarak verilmiştir. Ancak Kiril alfabesi ile yapılan çevriyazı (transkripsiyon) **"ha, hı, he, te, tı, ayın, hemze, ze, zel, zı"** gibi sesleri vermekte yetersiz kaldığı için, imlâ kurallarını göstermesi açısından uygun değildir.

Alma Ata'da yayınlanan eserin ön sözü akademisyen B. A. Ahmedov; girişi de Yu. G. Baranova tarafından yazılmıştır.

Eserdeki tarihî bölümler, V.P. Yudin tarafından yazılan "*Ordı: Sinyaya, Seraya, Zolotaya… (Kazahstan, Srednyaya i Şentral'naya Aziya v XVI-XVIII vv.)*. Alma-Ata, 1983. S. 122"den alınmıştır (s. 14-86).

Cengiznâme, Cengiz (Çinggiz) ve oğulları ile onların etrafında gelişen bir tarih kompozisyonudur. Eserde adları geçen kişilerin fizikî portreleri çizildiği gibi karakterleri üzerinde de durulmuştur. Eserin en önemli özelliklerinden birisi, yapılan savaşların ve yaşanan olayların yanında, pek çok folklorik ve etnografik değeri olan olayı da teferruatlı olarak nakletmesidir.

Eserde geçen Cengiz oğullarının adları Türk onomastiğini de yakından ilgilendirmektedir. Çünkü, bu adların pek çoğu Moğolca ve Türkçede ortak olup, anlamları da aynıdır.

Eser, iki bölüme ayrılmıştır.

I. Bölüm: Latin harfleriyle transkripsiyonlu metin, (bu yayında verilmemiştir.)

II. Bölüm: Türkiye Türkçesine aktarma.

Bu bölümlerden sonra verilen "kişi ve yer adları ile madde adları dizinleri" Türkçenin sözlük hazinesi ve Türk Dili tarihi için birer kaynaktır.

Çağataycanın sayılı eserlerinden birisi olan ve Türk-Moğol tarihlerinin yanında Kazakistan tarihini de yakından ilgilendiren bu eseri Türk dilci ve tarihçilerinin ilgisine sunmaktan duyduğum hazzı belirtir; Rusça yayındaki giriş ve ön sözün bir bölümünü Türkiye Türkçesine çeviren Çuvaş Türkü öğrencim Oksana Sorakina'ya teşekkür ederim.

Kayseri-Bişkek-Girne-Kayseri-Ankara
(1998-2003-2020)
Prof. Dr. Tuncer GÜLENSOY

اوتمیش حاجی
جنکیز نامه

Bu eserimi;
Elli altı yıllık hayat arkadaşım,
can yoldaşım,
sabırlı eşim,
Baybars-Hayrigül ile
Bahadırhan Aybars-Şeyda'nın
ressam-yazar ve şâir annesi;
sevgili torunlarım
İsenbike Asena ile
Tuncer İlterişhan ve
Gökçe Işık'ın
babaannesi

Hatice GÜLENSOY'a

ithaf ediyorum…

GİRİŞ

"CENGİZNÂME", Altınordu ve Kazakistan'ın tarihlerini anlatan eserlerin arasında bulunmasına rağmen, henüz araştırıcıların dikkatini pek çekmemiştir. Bunun sebebi de eserin Çağatayca yazılmış olması ve yazma nüshalarının Anadolu'da bulunmamasıdır. Bugün Özbekistan'da yalnız bir yazma nüshası bulunmakta olup, o da XVIII-XIX. yüzyıllara ait dinî bir eserin içindedir [***ÇİNGİZNAME,*** Ruk. İV AN RUz., inv. No. 1552/V, I. 36a-59a]. Bu yazma nüsha, ne yazık ki, bir bütünlük arz etmemekte, Toktamış Han (H. 782-797, M. 1380-1395) hikâyesiyle sona ermektedir. Bu metnin Şeybân Han'ın (ölm. 965/1558) isteği üzerine XVI. yüzyılda yazıldığı belirtilmektedir.

Cengiznâme'nin yazarı, İlbars Han (918/1512-931/1525) devrinde de hayatta olan Ötemiş (Otamış/Utamış/Ütemiş?) Hacı'dır. Onun ataları XVI. yüzyılın sekseninci yıllarında Sırderyâ Irmağı'nın aşağı boylarında yaşayan Yadigâr Han neslindendir.

Ötemiş Hacı'nın, yukarıda adı geçen İlbars Han'ın sarayında, büyük bir ihtimalle, saray kâtibi (yazguçı) olarak çalıştığı söylenmektedir.

Cengiznâme hakkında ilk bilgileri E.F. Kalin, V.V. Bartold ve A.Z. Velidi Togan (A.Z. Validov)'ın yazdıklarından öğrenmekteyiz. Orta Asya Türk tarihi üzerine

değerli eserler veren bu tarihçiler, ***Cengiznâme***'nin bilimsel değerine işaret etmektedirler.

Cengiznâme üzerine çalışanlardan birisi de, bugün hayatta olmayan, büyük Kazak bilgini şarkiyatçı V.P. Yudin'dir.

Eser, Kazakistan tarihinin yazılmasında başlıca kaynaklardan biri olarak kullanılmıştır: O devirlerdeki kabile beylerinin hayatı, Kazakistan steplerinde XIV. yüzyıllardaki hayat ve taht kavgaları ile Urus Han'ın ölümünün rivayeti ile buna benzer olaylar…

Cengiznâme'nin 1889 yılında hazırlanan ünlü E. Kalin kataloğunda yer aldığı bilinmektedir. 1902 yılında V.V. Bartold, Türkistan genel kütüphanesindeki el yazmalarını araştırdığı zaman bu eseri bulmuş ve 1904 yılında basılan ***"Türkistan Seyahatinin Sonuçları"*** adlı eserine ***Cengiznâme*** ile ilgili notları eklemiştir. 1915'te A.Z.V. Togan'ın ***"Fergana Bölgesindeki Doğu Yazmaları"*** adlı bir çalışması bulunmaktadır. Burada, 1913 yılında, Orenburg'da ***"Cengiznâme"***nin bir nüshasının bulunduğu kaydedilmektedir.

Ötemiş Hacı, eserini hazırlamadan önce, Hârezm ve Altun Ordu'nun güney bölgelerini, Hazar Denizi'nin çevresini ve İdil Irmağı'nın aşağı kısımlarını, gezmiş ve araştırmıştır. Bu yüzden, kitabındaki pek çok olay, şahitler tarafından rivayet edilmektedir. Bir örnek olarak, Berke Han'ın (655/1257-665/1266), Altun Ordu topraklarına giren ilhan Hülegü Han (654/1256-663/1265) ordusuyla yaptığı savaşı gösterebiliriz. Ötemiş Hacı bu konuda şöyle yazıyor: *"O Kulzum, Hazar denizinden gelen yolda, pek çok kollarla koylar ayrılıyor. Yol, bu koyların üzerinden geçip gidiyor. O yol üzerinde yüksek kum tepeleri bulunmaktadır. Ben*

fakir, o yerleri gördüm. Onların adı Kır-Maçak(/Mecak)*'tır."* **(42b, 6, 7, 8)**

Yazar, bazı olayları anlatırken de Hârezm'i (964/1557-965/1558) yılında, bir sene yönetmiş olan İş Sultan'ın ağabeyi Dost Sultan'ın tarihçesini kullanmaktadır. Meselâ: "Bazıları diyor ki, bu orduda Hülegü Han bizzat kendisi de bulunmuştur. (Biraz önce, yukarıda bahsedilen Berke Han ile Hülegü Han'ın ordularının savaşından söz ediliyor.) Bu ordu mağlup edildiği zaman Hülegü Han da öldürülmüştür. Fakat, hiç kimse onun öldürüldüğünü bilmiyordu. Ama, Dost Sultan'ın ***Vekâyinâme***'sinde bu konu hakkında şöyle yazılmaktadır:

"Bu yürüyüşte, ordusunun mağlûbiyetinin üzüntüsü yüzünden hastalanıp, iki ay sonra ölmüş."

Biraz daha aşağıda, Tuglı Timur hakkındaki hikâyede, onun büyük imparator olacağı ve Semerkant ile Buhara'yı yöneteceği anlatılmaktadır.

Ötemiş Hacı'nın yazdıklarında, tarihçiler için çok ilgi çekecek bilgiler bulunmaktadır.

Altın Ordu'da Berdibek Han'dan (758/1557-762/1361) sonra yönetimi ele geçiren Şeybân (Şiban) ile torunları hakkındaki bilgiler de oldukça fazladır. Bu konuda Ötemiş Hacı şöyle yazmaktadır: *"Canıbek Han'ın annesi Tay Tuglı Begim, Manggutay'ın oğlu Hızır Han'ı yanına çağırıp, Saray vilâyetinin hanı yaptı."* **(50b, 3-12)** Burada, Hızır Han'ın kim olduğu sorusuna, ***Cengiznâme*** yazarı şöyle cevap vermektedir: *"O Şeybân Han neslinden Manggutay oğlu Hızır Oğlan derlerdi (bir kişi vardı). Manggutay'ın yurdu Ak Köl denilen yer idi."* **(50b, 6-11)**

Manggutay ise, Reşidü'd-din'e göre, Şeybân'ın torunlarından olan bir prensmiş.

Ötemiş Hacı'nın eseri, Cengizhan ve Cengizoğullarının XIII-XIV. yüzyıldaki yönetim yıllarını kapsar ve Batu Han'dan başlayıp Toktamış Han'ın başa geçinceye kadarki süreyle ilgili bilgileri içine alır.

"Cengiznâme"de, genelde, efsane ve sözlü anlatımların materyalleri üzerinde durulmuştur. Tanınmış tarihçi V.V. Barthold, bu konuda Ötemiş Hacı'yı takdir etmekte, onu *"efsanelerin erbabı"* olarak tanımlayıp, topladıklarının gerçek anlamda süzgeçten geçirildikten ve analize tâbi tutulduktan sonra kullanıldığını belirtmektedir. Nitekim, Ötemiş Hacı da bu konuda: *"Onların (Altınordu hanlarının) hakkındaki en doğru bilgileri elde etmeye niyetli olduğum için, yaşlı birisi efsaneleri iyi biliyor denildiği zaman onun yanına gider ve sorardım. Böylece gerçeği ortaya çıkarmaya çalışır ve mantık terazisinde tartıp, yararlı olanlarını aklımda tutar, diğerlerini ise unuturdum."* **(36b, 10-18; 37a, 8-17; 37b, 1, 2)** diye belirtmiştir. Eserden anlaşıldığına göre, Ötemiş Hacı'ya bilgi verenlerin arasında yolcular, büyük-küçük dostlar, hanlar ve devlet adamları da bulunmaktadır.

* * *

Eserde adı geçen Hızır Oğlan'ın Manggutay'ın oğlu olup olmadığı tespit edilememiş ise de onun Altınordu tarihinde önemli bir rol oynadığı bilinmektedir.

Bilindiği üzere Şeybân, Batu Han'ın 1234-1238, 1238-1240 yıllarındaki Rusya ve Avrupa'ya seferlerinde

büyük bir rol oynamıştır. Bu konu ile ilgili gerçek bilgileri yalnız genel olarak Reşidü'd-din yazmışsa da Ötemiş Hacı bu olayları daha geniş ve ayrıntılı açıklamıştır.

Ötemiş Hacı'nın, Kırım'da Şeybân Han'ın savaşlarını nakledişi oldukça ilgi çekicidir: *"Kırım'da Şeybân Han, güçlü ve alınmaz diye bilinen Kırk-er (Kırık Yeri) adlı kaleyi muhasara etti. Fakat orayı uzun ve kanlı savaşlardan sonra alabildi."* Yazar, devamla, savaşın bütün ayrıntılarını göstermekte ve olayları dramatize ederek anlatmaktadır: *"Nihayet o emretti: 'Akşamdan sabaha kadar, bütün gürültü yapan şeyleri birbirine vurun!' On gün boyunca, savaşçılar, düşmanlarının kulaklarını böylece sağır ettiler. Bu zamanda Moğollar dört taraftan lâğım kazmaya başladı ve gizlice bu işi ilerletti. Muhasarada olanlar, gürültü yüzünden kazmaların sesini duyamadılar ve lâğımların yerlerini bulamadılar. Şimdi de o lâğımların izleri vardır."* **(40b, 1-18; 41a, 1, 2)**

Kalenin burçlarını göz önüne alırsak, Ötemiş Hacı'nın burada, herhâlde, Moğolların muhasara ettikleri ve Şeybân Han tarafından 1238'te zapt edilen başka bir kaleden bahsediyor, olabilir.

M.H. Abuvetinova, ***"Cengiznâme"***nin notlarında o yöreden bahsederken benzetmeleri çok doğru yapmıştır. Burası, şimdiki Bahçesaray'ın yakınındaki, 1299 yılında Nogay Han tarafından yıkılmış olun Çufut Kale'dir. Çufut Kale'den, Şeybân ve Batu Han'ın Kelar, Başgırt ve Bularlara seferinde konaklamak için yararlanılmıştır. Ötemiş Hacı, bu bölgeyi Koral olarak isimlendirmektedir. Çufut Kale bugün de hâlen ayaktadır. Yalnız, Ruslar kale ve müştemilatını uzun yıllar "akıl

hastanesi" olarak kullandıkları için, eski özelliğinden pek çok şey kaybetmiştir.

Onun adlandırdığı bir başka bölge de Ulak'tır. Kelar bölgesi bugün Polonya ve Macarlara ait olarak gösterilmekte olup Kolar diye de isimlendiriliyormuş.

Ulak adının da Moğolların 637/1238 yıllarında aldığı *Ulakut* adından geldiği ifade edilmektedir. Ötemiş Hacı'nın şu notu da değerlidir: *"Şeybân Han Koral vilâyeti üzerine yürüdüler. Koral çok büyük vilâyettir. Şeybân Han'ın burada çok savaşları oldu. Sonunda fethedip Koral'ı başkent yaptı. Orada vefat etti."* **(41a, 3, 4, 5)**

Profesyonel tarihçiler için ***"Cengiznâme"***nin Berdibek'in yönetimiyle ilgili karışıklık zamanları hakkındaki bilgileri çok önemlidir. Bu konuda Ötemiş Hacı şöyle yazmaktadır: *"Onun zamanında karışıklık olmuştur. Kıyat Mamay devletin sağ kolunu alıp **'el-kün'** ile Kırım'a gitti. Sol kolu Kıyat Cır Kutlı oğlu Tengiz Buga, (halkını) alıp, Sırderyası boyuna gitti. (Berdibek) Han kendi taraftarlarıyla birlikte Saray şehrinde bulunuyordu. O, Saray şehrinde üç yıl boyunca kağanlık yaptıktan sonra vefat etti."* **(50b, 1, 2, 3)**

* * *

Şimdiye kadar Deşt-i Kıpçak nüfusunun İslâmiyeti XIV. yüzyılın ilk yarısında, Özbek Han zamanında (712/1312-741/1340) kabul ettiği biliniyordu. ***Cengiznâme***'nin yazarına göre ise bu olay çok daha önce, Berke Han'ın zamanında olmuştur. O, bu konuda şöyle demektedir: *"Deşt-i Kıpçak vilâyeti Berke Han devrinde baş eğdiği zaman, kâfirlerin çoğu İslâmiyeti*

kabul etmiştir." **(43a, 15, 16)** Berke Han'dan sonra ise yine eski dinlerine dönmüşlerdir.

Ötemiş Hacı, eserinde, pek çok karanlık noktayı aydınlatmıştır. Bilindiği üzere, Cuçi [*Cengiznâme*'de: **Yuçi**]'nin babasıyla, hayatının son yılları ve babasının ölümünden sonra geçirdiği devirlerin ayrıntıları, kaynaklarda farklı farklı anlatılmaktadır. ***Tabakât-ı Nasirî***'ye göre: *"Cuçi, Kıpçak ülkesinin hava ve sularını gördüğü zaman, bütün dünyada bu yerlerden daha hoş, daha iyi, suyunun daha tatlı, yayla ve ovalarının daha geniş başka bir yer olamayacağını düşündü ve kafasında babasına karşı ayaklanma isteği uyanmaya başladı. Yönetiminde bulunanlara şunları söyledi: 'Cengiz Han, bunca halkı yok ettiği ve bu kadar ülkeyi yıktığı için çıldırmış olmalıdır. Avda babamı öldürüp, Muhammed Sultan ile ittifak kılıp, devletimizi eski çiçek gibi hâline dönüştürmek ve Müslümanlara yardım etmek en mantıklı harekettir."*

Daha sonra, aynı kaynakta, Çağatay'ın Cuçi'nin bu niyetini babasına ilettiği anlatılıyor. Bunun üzerine Cengiz Han, oğluna karşı kuvvetler göndermiştir. Baba ile oğulun karşı karşıya gelişini **Reşidü'd-din** şöyle nakletmektedir: *"Hârezm'i ele geçirdikten sonra Cuçi Han, ağırlıklarının bulunduğu İrtiş sahiline gitti ve kendi ordusuna katıldı. Daha evvel Cengiz Han, Cuçi'nin sefere çıkıp Başkırd, Urus, Çerkes, Deşt-i Kıpçak vb. ülkelere baş eğdirmesini emretti.*

Cuçi Han bu emre itaat etmeyip, kendi ordusunun konakladığı yere gittiği zaman, Cengiz Han çok kızmış, 'Ben onu idam ederim; şefkatimi görmeyecektir!' demiştir."

Cengiz Han itaatsiz oğluna karşı, başında Çağatay ve Ögedey'in bulunduğu ordularını gönderdi. Fakat, tam bu sırada, Cuçi'nin öldüğüne dair üzücü bir haber geldi.

Mahmud b. Vahn'in hikâyesi de, genellikle, yukarıda anlatılanla aynıdır. **Ebu'l-Gâzi Bahadır** Han ise Cuçi Han'ın Cengiz Han'dan altı ay önce öldüğünü belirtir.

"Cengiznâme"nin yazarı **Ötemiş Hacı** ise, bu olay hakkında: *"Yuçi (=Cuçi) Han, Cengiz Han'ın oğullarından en büyüğüydü. Onun emrine büyük ordu verdi ve Deşt-i Kıpçak vilâyetini bağışlayarak şöyle dedi: 'Deşt-i Kıpçak senin atlarına yem olsun!' Sonra, Hârezm vilâyetini verdi: Yuçi Han Deşt-i Kıpçak vilâyetine gittikten sonra Ulug Dağ'a ulaştı. Bir gün av için dağa çıktığında bir maral sürüsü gördü. Onların peşinden ok atarak kovaladığı sırada atından düşmüş, boynu kırılarak ölmüştür."* **(37b, 6-11)** diye yazmaktadır.

Bu ifadede açıklamalar daha fazladır. Ancak, burada Cuçi'nin öldüğü yere dikkat etmek gerekir: Uluğ Dağ ve av… Zira, o zamanlarda avlanmak, istenmeyen kişilerden kurtulmanın sıkça rastlanan yöntemlerinden birisiydi.

Burada, bizi ilgilendiren kaynaklarla ilgili yalnız bazı noktalar üzerinde durulmuştur. Ancak, gösterdiği ayrıntılara göre, Ötemiş Hacı'nın eseri, tarihin bilinmeyen bazı sorularını aydınlatabilecek gibi görülmektedir.

* * *

"Cengiznâme", yalnız Deşt-i Kıpçak'ın değil, bugünkü Kazakistan'ın tarihiyle de yakından ilgilidir.

Eserde geçen bölgelerin politik ve etnik tarihleri, sosyo-ekonomik ilişkileri, kültürleri, folklorik ve etnografik bilgileri Türk kültür tarihi için çok önemlidir.

[Girişin yazımı için, B. A. Ahmedov, Yu. G. Baranova ve V.P. Yudin'in Rusça notlarından yararlanılmıştır.]

* * *

Çevriyazı ve metnin imlâsı ile ilgili notlar:

Eserin dili XIV. yüzyıl Çağatay Türkçesinin özelliklerini taşıdığı için, çevriyazıda da bu özelliklerin aktarılmasına özen gösterilmiştir. János Ecmann'ın ***"Çağatayca El Kitabı"*** /(Çeviren: Günay Karaağaç), İstanbul 1988/ adlı eserinde verdiği Çağatayca ile ilgili bilgiler dikkate alınmış, onun "kapalı e" (é) ile gösterdiği:

bég, bér- "vermek", *béri, béş, béyik* "büyük"; *éken, él* "halk; başkaları", *élig* "el", *élt-* "iletmek, aktarmak, geçirmek", *émdi* "şimdi", *éng* "yanak", *ér* "insan; erkek", *é(r)-* "imek, olmak", *érin* "dudak", é*srük* "sarhoş", *éşik* "kapı", *éşit-* "işitmek; duymak; dinlemek", *élçi, év* "ev"; *évrül-* "dönmek, çevrilmek", *évür-* "evirmek, döndürmek, çevirmek"; *kéç-* "geçmek, aşmak", *kéçe* "gece", *kéçür-* "geçirmek; yol göstermek", *kél-* "gelmek", *kéltür-* "getirmek", *kéngeş* "danışma, görüşmek", *kérek* "gerek, ihtiyaç, istek", *kérpiç, ket-* "gitmek, uzaklaşmak", *kéy-* "giymek", *kéyin* "arka"; *mén; né, néçük, néçün; sékiz, sémiz, sén, sév- sévün-, sévünç; tég* "gibi, kadar, benzer", *tég-* "değmek; ulaşmak, kavuşmak", *tégin, téng* "denk, eş", *tér-* "bir araya getirmek, toplamak"; *yé-* "yemek", *yér, yét-* "ulaşmak", *yéti* "yedi", *yétür-/yétkür-* gibi kelimelerdeki (**i**)li yazılışlar,

metindeki imlâya uygun olarak (**é**) ile gösterilmiştir. J. Eckmann'ın imlâsını uygun görmeyenler *kapalı e* (**é**) leri (**i**) olarak okurlarsa, değişen bir şey olmaz. (Timur Kocaoğlu, ***Türk Kültürü*** dergisinin Ekim 2003 sayısında yayınlanan "Kapalı e" ile ilgili uzun ve tenkitli makalesinde de bu **i**'lerin kapalı é olarak transkripsiyonlanması gerektiğini vurgulamaktadır.)

Metinde dikkati çeken önemli bir imlâ özelliği de:

Farsça: **peyda** > ***feyda,*** **perişan** > ***ferişan,***

Türkçe: **tepe** > ***tefe,*** **birlik** > ***firlik*** kelimelerinde olduğu gibi **b-/p-** > **f-** olması;

Eski Türkçe: ***ezgü***'nün (> "noktalı dal") ile yazılmasıdır. Bazen de (t-) yerine (d-'li) (de-) biçim kullanılmıştır.

SUMMARY

This edition presents the publication of *"The Chingiz-Name"* and is dedicated to the significant, yet seldom discussed theme of the Kazakh history of the fourteenth century.

The manuscript was written in Chagatay Turkish by Ötemiş (Otamış/Ütemiş/Utamış?)-Hadji ben Maulana Muhammad Dosty from Khwarizm in the sixteenth century.

"The Chingiz-Name" was found in 1967 by the wellknown Orientailst of Kazakhstan V. P. Yudin, who researched at the Institute of Oriental Studies (The Uzbekistan Republic's Academy of Sciences, Tashkent). There is the only one copy this manuscript extant in the Central Asia States. V.P.Yudin judged this text to be an original work, holding a special place among others in spite of the fact that the manuscript is not complete. The investigation of "The Chingiz-Name" resulted in receiving a great deal of new historical information, as well as solving some unexplored questions of the history, chronology, genealogy, ideology and culture of the Kazakhs.

The publication uncludes a historical-cultural investigation of "The Chingiz-Name", its translation into Russian, detailed textological notes and transcription of the Oriental text, as prepared by V.P.Yudin, Includedas

well is a facsimile of "The Chingiz-Name". That work is provided with a commentary and a number of indexes by M. Kh. Abuseitova. The editor-inchief is the Associate Member of the Uzbekistan Republic's Academy of Sciences, B. A. Akhmedov; the Academician of the Kazakhistan Republic's Academy of Sciences, R. B. Suleimenov contributed an afterwords. J.G.Baranova also took part in the preparation of that book.

The research text consists of four studies written by V. P. Yudin during 1981-1983. The Works of this section are devoted to different questions of political, social, ethnic history, ideology and material culture. The investigator's interpretation of the original source is of great importance. V. P. Yudin has formulated fort he first time the idea of the stepe oral historiography (historiology), with "The Chingiz-Name" being one of the written sources based on it. That is a contribution to the researching problems of applied and theoretical investigation of sources. The oral historiography (historiology) of the Kazakh stepe inhabitants is especially important for reconstraction of the Kazahk cultural history, incontext of indigenous Turkish language. The further study of such problems raised by V. P. Yudin is essential for penetration into historical process in Kazakhistan.

(36b) Hizmetlerinde bilinmektedir ki bu fakîr-i hakîr (=alçak gönüllük göstererek 'ben') Ötemiş **Hacı ibni Muhammed Dostî hazret-i (2) hâkan-ı mağfûr-i mahdum** (=merhum hakanın oğlu) **Yadgâr Han hanzâdesinin** (=han oğlunun) **hâne-zad** (=efendisinin evinde doğmuş olan köle veya cariye çocuğu) **bende-zâdeleri** (=köle çocukları) **ve (3) eski hizmetkârlarındandır. O yerde hazret-i sultânü'l-a'zam ve'l-hânü'l-mükerrem (4)ü'l-ma'fûr, bi'inâyeti'l-mâliki'l-mihân Ebu'l-mensûb el-Bars Bahadır Han tabe'l-lahu serâhe (5) cebele'l-cennete misvâhe hizmetlerinde oldum. Çünkü, bunlar Çinggiz Han neberele(6)ri idiler ve ben bu hânedân** (=kökten asil ve büyük aile, ocak)**ın ni'meti** (=iyiliği, lütfu) **ile perverde** (=terbiye edilip yetiştirilmiş, büyütülmüş) **olmuştum ki kemâ-hakk bilsem, (7) Çinggiz Han oglanlarından, o Deşt vilâyetinde han olduktan sonra (8) han oldu ve ondan sonra ne vakte kadar ne tertip ile kimler han olageldiler (9) ve bunların arasında ne türlü savaş ve ne türlü mâceralar geçti-bunların hepsini gereği gibi bilsem. Tarihler gördüm, bunların pek çoğunun adları yazılmış (10) idi, ve yeter.**

Ne işle ve ne durum ile han olanları, anılmamış (11) idi ve pek çoğunun adları da bilinmezdi. Çünkü, o (12) bana içten gelen bir duyguyu teşvik edici hâl idi

ki, filan (13) kişi eski sözleri iyi bilir deseler, elbette ona gidip araştırırdım (14) ve akıl terazisine yerleştirip, akla uygun olanlarını hatırımda gizleyip, kalem kulunu (15) bertaraf ederdim. Böylece, oldu ki, eski pâdişahlar sözünden (16) söz söz geçip, müşkili gerekse biz fakîrden (=benden) **sorarlar ve tahkik kılar (17) oldular. Ve ben bu sohbetler ile meşhûr oldum. Yeter.**

(37a) Bu esnâda, Hazret-i Ali Han-i (2) memleket-penâh (=memleketin koruyucusu), **zillu'l-lah, server-i selâtin-i ayman ve rehber-i me'reke-yi meydân, hilâfet tahtının (3) hüsrevi ve şacâ'at meydânının rüstemi, ki o, meydân içre bir gün Rüstem-i Dastan'dır(4), Sır-deryâsı'na kadar sultanlar koruyucusu Sultan'dır. Tâ cihan varınca (5) olacak o şerif zâtı onun *me'den-i cevd-u kerem hem menba'-i ihsandır* (6) *hallede'l-lahu ta'âlâ mülkehü veyyede* saltanatıma içten gelen bir duygu oldu ki, Yocı Han oğlanları (7) nın** hâlleri ve keyfiyetleri ve **tertib ile kimden sonra kimin han ola(8) nlarını tâ bu vakte kadar ne iş ile ve keyfiyet ile aralarında ne türlü (9)savaşlar, ne türlü macerâlar geçtiğinin hepsini malûm kılıp, (10) hatırlarında şüpheye düştükleri** (bölümleri öğrenmek için) **beni dâvet edip, getirip (11) böylece lûtuf ve iyilikler kılarak, kendi durum ve keyfiyetlerini sorarlardı.**

Çünkü, hikâyeler çok idi. Gördüler ki, işitmek ile zapt etmek olmaz (12). Sonra karar verdiler ki: "Bana bu hikâyeleri güzelce anlatarak veriniz!" **dediler. Çünkü, bendeniz, (13) onların bende-zâdeleri** (=köle çocuğu) **idim. (Onların) emirlerini başka türlü düşünmeyip,** (zorluk çekmeden) **bu emirnâmeyi (14)** (isteyerek) **yerine getirdim. *El-me'mûr-me'zûr,* yeter.**

Bu girişten maksat odur ki, (15) bu nüshayı benden okuyan ve işiten azizlerden ve büyük-küçük dostlardan yapılmasını istediğim şudur ki, bu sözler, bu hikâyeler, bu nüsha, yazıldı. (16) (Buradaki bilgiler) **hiçbir defterde ve hiçbir tarih** (kitabında) **yoktur. Hepsini işitmek**

(37b) ile yazdım. (1) Meşhûrdur ki, *"Kulakla işitilen sözün hepsi yalandır!"* derler. Bunların eğer hatâ-(2) sı ya da galatı bulunuyorsa, galatını çıkarıp hatâsını doğru yapsınlar. (3) Ve, beni bu işimden dolayı görevli-mazur bilsinler. Allah'ın indinde zâyi olmayacak, *inne Allahın la* (4) *iüzi'ü ecre'l-muhsinine.*

ÇİNGGİZ HAN DESTANI'NIN BAŞLANGICI

Nasıl ki Çinggiz Han'ın illerini (5) fethettiler, bir tarafı Bağdad'a, bir tarafı Hindistan'a ve bir tarafı da Deşt-i Kıpçak, (6) İtil nehri idi. Ve, bu illeri dört oğluna bağışladı. Irak(7) ilini Hülâgü Han'a verdi. Ögedey Han'ı kendi ilinde bıraktı. Tuluy Han'ı (8) kendi yanında saklar idi. Çağatay Han'a Buhara, Semerkand, Horasan (9) ve Hisar illerini verdi.

Ama, Yocı Han bütün oğlanlarından daha büyük (10) idi. Sayısız asker toplayıp Deşt-i Kıpçak iline saldırıya geçti. (11) Atlarına yem olsun diye Horasan ilini verdi.

Yocı Han (12) Deşt-i Kıpçak iline doğru yola çıktı ve meşhur (13) Ulug Tag'a ulaştılar. Bir gün dağ arasında av avlamaya çıktılar. Birçok (14) maral ve geyikler vardı. Onları kovalayıp (ok) atarken attan düştü, boynu kırılıp (15) öldü.

İCEN HAN, SAYIN HAN

(38a) İcen Han ile (2) Sayın Han meşhûrdur. Turalı Han kızından doğmuştu. Yine on (3) yedi oğul başka anadan olmuştu. Bu İcen ile Sayın (4) hanlığı birbirine kayırdılar. Sayın Han küçük idi. (5) Ağabeyi İcen'e: "Babamın yerine ağabeyim sensin. Hem de babam gibisin. Yabancı yurtları zapt ederiz. Sen han ol!", **dedi. İcen:** "Benim senden yaşça **(6)** büyük olduğum doğru. Ama, babamız seni çok sevip "erke östürüp" idi. **(7)** Bu zamana kadar senin gücünü ve (mehallığını) çekemiyorum. Bunun için **(8)** aramızda savaş olacak. Sen han olmalısın. Senin hanlığını ben **(9)** uygun bulurum. Ama benim hanlığımı sen uygun bulmazsın." **dedi.** "O dediğin nasıl sözdür? **(10)** Büyük ağabeyim dururken bana han olmak yakışır mı" **deyip, ağabeyine hanlık teklifinde bulundu. (Ağabeyi) kabul etmedi (ve):** "Olmazsa **(11)** şöyle yapalım. Ulu atamız Çinggiz Han'ın yanına varalım. Ben kendi sözümü **(12)** arz edeyim, siz de kendi sözünüzü arz ediniz. Babamızın buyruğu ne olursu onu yerine getirelim!" **dedi. Bu sözü makul görüp kabul etti. Bir anadan doğan iki oğul ile başka anadan doğan on (13) yedi oğul hepsi birlikte Uluğ Han'la görüşmeye gittiler. (14) Bunlar Hanın hizmetine girdiler. Han bunlara üç çadır verdi. (15)** ***Altın eşikli ak çadırı*** **Sayın Han'a;**

(38b) ***gümüş eşikli mavi çadırı*** **İcen'e;** ***çelik eşikli boz çadırı*****(2) Şeyban'a verdi.**

Üç yerde Şeybân Han oğlanları Toktamış (3) Han ile Temür Kutlu ve Urus Han oğlanlarına öğünüp caka satarlardı: "Biz sizlerden daha kalabalığız!" **derlerdi. O biri çadırdadır. Şöyle derler:** "Babamız Yocı **(4)** Han

öldükten sonra, ulu atamız Çinggiz Han'ın huzuruna babalarımız vardılar **(5)**. İcen ile Sayın Han'dan sonra bizim babamız Şeybân Han'ı çadıra **(6)** gönderdi. Sizlerin babalarınızı dilediği yere göndermedi", **dediler. İkinci kişi (7):** "Özbek Han kahr edip, Kıyak Isatay'a, oğlan **(8)** larını yabancılar ile asker verdi. O dahi bize izzet ve hürmet **(9)** edip: 'Kılıç sallayıp, yurt açan Ar-Şeyban'ın oğlanlarıdır!' **dedi,** iki bağlı ilini bize verdi: Biri Karlık, biri Böyrek'dir. O iki ili alıp Sayın **(10)** Han'ı ve bizi kendi hâlimize koyandır. Biz o Cip-Kutlu'nun sarayı yapılırken **(11)** taş ile kerpiç koyduğumuz için, oğlu Tengiz Buga'nın eşiğine hakaret gözü ile bakıp **(12)** ötekine hürmet etmek gibi durumlarda biz yokuz", **dediler. Sayın Han oğlanları (13) Berdibek Han'da tamam oldu. Canıbek Han'ın anası Tay-dualı-begim:** "İmdi **(14)** ülkemizin hanlığı Şeybân Han oğlanlarına düşer", **deyip, Mangkutay oğlu (15) Hızır Han'ı yanına çağırıp Saray iline han yaptı.**

(39a) Sayın Han oğlan (2) larından sonra o han tahtında hanlık bize düşmüştür derler. Bu (3) söz burada tahmin ile söylendi.

Şimdi geldik yine önceki sözün başına.(4) Çünkü, Çinggiz Han oğlanlarına yeni obalar verip, o akşam (süysün konalganı (5) hesap yasadı, ertesi günü görüşme yaptı). On iki sofra düzüldü ve beğleri (6) sırayla oturdular. Dönüp-dolaşıp aş-yemek yenildikten sonra Sayın Han geri dönüp (7) hürmet gösterdi ve şöyle söyledi: "Babamız öldü, onun yerine şimdi sen babamsın. Yat-yurda vara **(8)** cağız, sen han ol!" dedim, kabul etmediler. Ne sebepten kabul ettiklerini bilemiyorum. Bu arzımı size söyleyeyim diye geldim!" **dedi.**

Han: "Sayın (9) doğru söz söyler. Ne için kabul etmedin?" **dedi.**

İcen saygı ile eğilip, (10) şöyle söyledi: "Evet hakanım! Yaşça büyük olduğum doğrudur. Velâkin, babamız onu daha çok sevip (11) güçlü yetiştirmişti. Tâ bu çağa kadar ben onun acısını çekerdim. O (12) benim çektiğimi bilmezdi. Han olursam, önceki gibi onun üzüntüsünü çeke (13)mem. Aramızda yine savaş ve anlaşmazlık olacak. Sizin gözünüzü uygun görünürüm!" deyip, (14) "Bu sebepten kabul etmiyorum! Şimdi o han olsun (15), ben onun hanlığına katlanırım." **dedi.**

Bu sözler üzerine hanın gönlü buz (17)gibi oldu, oğlu Yocı Han aklına düşüp, gözlerinden yaşlar aktı, ikisine (18) de çok dua-alkışlar kıldı. Şunları söyledi: "Sabahleyin beğler ile danışıp (19) sizlere cevap vereyim!" **dedi.**

Sabahleyin beğleri ile danışıp sağ kolu ile

(39b) İtil kıyısındaki illerini Sayın Han'a verdi (2) sol kolu ile Sır Deryası boyundaki illerini İcen'e verdiler. (3) Han'la görüştükten sonra geri dönüp, Han'ın verdiği illerine geldiler. (4) Sayın Han İtil nehri kenarına gelince ordu hazırlağını tamamlayıp, Rus (5) ilinin Moskova şehrine yürüdü.

(Bu yürüyüş için şöyle) derler: O yürüyüşte Şeybân Han'a (6) otuz bin kişi katılıp karavul gönderdiler. Kendisi en sonda yürüyordu. Üç gün (7)- lük yere yürüyorlardı. Moskova pâdişahı haber aldı, yüz elli bin kişi (8) ile karşı çıktı. Bunlar Moskova pâdişahı karşı geliyor, diye haber aldılar. (9) Şeybân Han: "Bunun üzerine saldırayım!" **diye, söyledi. Bütün beğler**

buna karşı çıktılar (10), kabul etmediler. Üç günlük yerden, gizlice, habersiz yatan askerinin içine (11) inip geldi. Rus pâdişahı tekrar kaçamadı, pâdişahı yakaladılar. Askerlerinden öldürebildiklerini (12) öldürdüler, kalanını esir aldılar. Sayısız mal ve silah, cebe-cevşen düşmüştü, (13) haddi-hesabı ve kitabı yoktu. Ama, Şeybân Han hüküm kıldı ki: "Her mal ve silâh (14) her kimin eline geçtiyse kendilerine almasınlar, hepsini getirsinler!" **(15) diye öylerler. Her cinsten bir harman yaptılar, sayısız harman oldu. İki günden (16)sonra, Han yetişti, bu fetih başarısını gördü. Bu mal-silâhların hepsini, getirip (17) topladılar. Çok hoş-hâl olup, Şeybân Han'a çok "âferin!" dediler. Ondan (18) sonra Şeybân Han gelip görüşmeler yaptı, çok çeşitli lûtuf (ve)**

(40a) büyüklük gösterip iltifat etti. Ele geçirilen mal ve silâhların hepsini (2) Şeybân Han'a ve kendi askerine bahşiş olarak verdi. Ertesi sabah (3) Moskova iline varıp girdiler. Birkaç ay orada oturup, ilin işini-gücünü (4) zapt u rapt altına alıp, malını-haracını kabul ettirip, *doruga* (< Moğ: idareci, yönetici, vali) **ve hâkimler atayıp, muzaffer ve mensur (5) kendi illerine geri döndüler.**

Bunlar geri dönüp gelince, İcen Han'ın *nöker* (< Moğ: kul, köle) **leri beğine âsi (6) olup, İcen Han'ı on üç oğlu ile birlikte öldürmüşlerdi. Bu haber Sayın (7) Han'a geldiği zaman çok üzüldü. Evine gidip, yoğ aşı verdikten sonra askerî hazırlığını (8) yaptı (ve) bu düşmanın üzerine yürüdü. Bunlar karşı duramayıp, büyükleri kaçtı. Başka il-künlerin (9) hepsini alıp getirip kendi iline bağladı, ve her aymağını bir beye**

verdi. (10). Tâ bu zamana kadar *"yalın kılıç yalı bolmaklıgı"* (sözü) o yüzden kalmıştır. (11)

Sayın Han bu iller ile ülkeleri zapt etti, ondan sonra bütün (12) kardeşlerine il-kün verip yer-yurtlar tayin etti. Ama, Şeybân Han'a il-(13)kün verdiği, iller verdiği zamanda, beğleri ile danıştı; beğleri şöyle söyledi: "Bu kişi çok **(14)** büyük iş yaptı. Hâlâ bunun gönlü büyüyüp durur. Bana il-kün, il verip kendi karşında **(15)** saklamana benzemeyecek. O, otuz bin kişiyi ona yakın ayırdın, o kişiye yine asker **(16)** koşup, kendine itaat ettiremediğin illere gönder. Her hangi bir ili itaat altına alsa, onun olsun!" **dedi. (17) Bu söz Han'a uygun gelip, o otuz kişiye yine on bin kişi(lik) (18) (ordu) hazırlayıp Kırım'ın Kefe iline gönderdi.**

(40b) AGÂZ-I DESTÂN-I ŞEYBAN (2) HAN

Şeybân Han'ın acâyip ve garip işleri çoktur. O yüzden bir işini (3) bu kitapta hatırla(t)tık. O bir işi, şu idi: Kırım ilinde Kırık Yeri denilen (4) yerde çok sağlam bir kale vardır, onun sağlamlığı ve mazbutluğu bütün âlemde meşhurdur. Nice ülke (5) ler o kaleye saldırıp savaştılar, (fakat) alamadılar. Sonradan hükm etti ki, akşamdan sonra tan at (6) ınca, herkes yüksek sesle bağırarak, öylece savaşın. İki ellerini birbirine (7) vurmaya başladılar. Ve (sonra) tencere ve tabaklarını, çanaklarını birbirine vurmaya başladılar. Ellerini (8) vurunca bu ses öyle yükseldi ki, yergök sarsıldı, kulaklar sağır oldu. Kale (9) halayıkları

baştan ayağa, *"angmang"* olup, her seferinde "Ne hâl oldu?" **diye soruyorlardı.**

O akşam (10) tan atınca, o ses ve gürültü kalmadı. Bütün halayıklar yatıp uyu(ya)madılar. Ta (11) ki tan attı, o zaman yattılar. Yine akşam olduğu zaman, önceki gibi yaparak gürültü çıkardılar. (12) Tâ bir hafta-on güne kadar işgüçleri bu oldu. Kale halayıkları uykusuzluktan (13) harab olmuşlardı. Bunu gâyet açık söylerler ki: "Eğer bir şey yapacak olsalardı, yaparlardı. (14) Eğer bunların bu aylarda ve bu günlerde resmî ve(ya) (halk) âdetleri varsa, yapıyor olmalılar" **deyip, vaz (15) geçtiler. Şeyban Han bunların olduğunu bildiği için askerini topladı. Derler (16) ki o kale bir yalın kayanın üstünde dururdu. Bu akşam gürültü ve sesleri daha çok oldu. Kalenin (17) dört yanından çukurlar açtılar. Tan atıncaya kadar bir kişinin geleceği ölçüde yol yaptılar. Kale halayık (18) ları kavga ve bağırış yönünden gelen sesin ne olduğunu anlayamadıkları için, (yapılan işten) haberdar olmadılar. Yardım gelince (19) şehir kapısına saldırdılar. Kale halayıkları koşup kapıya (20) geldiler. Birkaç yiğidi o tarafa doğru gönderdiler, o yoldan koşup,**

(41a) çıkarak, kaleye kendilerini saldılar ve kaleyi aldılar. O kaleyi gören kişilerden (1) sorduk, 'henüz o yolun sınırı vardır' **dediler. Ondan sonra Ulak vilâyeti (2) üstüne yürüdüler, orayı (da) fethettiler. Oradan Koral vilâyeti üzerine yürüdüler. Koral (3) çok büyük vilâyettir. Onun için çok savaşlar oldu. Sonunda fethedip Koral'ı (4) başkent yaptı. Orada vefat etti. Ve, hâlâ Koral pâdişahının evlâdıdır. Şeyh Ahmet (5) Han nice yıllar orada tutsak iken, sonunda**

kurtulup kendi vilâyeti Hacı Tarhan'a geldi. (6) O söylemiştir. "Bizim Özbek tâifesinde, (omaklı el) vardır, hepsinden onda (7) vardır. Şeybân Han ile varıp orada kalmışlardır" **dedi.**

Şeybân Han hikâyesini de tamamladık (8), yine geldik Sayın Han hikâyesine.

Sayın Han Deşt vilâyetinde uluğ pâdişah ol (9) du, nice yıllar devlet ve saadet ile pâdişahlık yaptı. Eceli gelip dünyadan (10) göçtüğü zaman, iki oğlu vardı: Birinin adı *Sarı Tak,* ötekinin adı ***Tugan*** **idi. (11) Sarı Tak kendisinden önce, sekiz yaşında öldü, Tugan daha çok yaşadı. (12) Beğlerin ittifâkı ile Hülegü Han'a elçi gönderdiler,** *kılıçsız kın, yakasız gömlek* **gönder (13) diler, yani halk kaldı-pâdişahları yok; hatunları kaldı-arları yok** /demek istediler/. **Hülegü (14) Han bu haberi işittiği zaman, atlanıp Şirvan vilâyetine geldi ve çok asker hazırlayarak (15) atlandırıp gönderdi. Bu askerler henüz geledursunlar, biz gelelim Berke Han *'aleyhir-rahmet verrizvan* hikâyesine!**

AGÂZ-I DESTÂN-I BERKE HAN

Adı geçen Berke Han çok tanınmış (16) tır. Anasından doğduğundan beri Müslüman idi. Dünyaya geldiği o yerde, öz anasının sütü (17)

(41b) ve başka kâfir kadınlarının sütünü emmedi. Bu yüzden kâhinler ile bilgelerine (fal) baktırdılar. (3) Onlar şöyle dediler: "Bu Muhammedî'dir. Muhammedî olan kâfir kadınının sütünü emmez!" **Böyle söyledikleri zaman (4) Müslüman bir kadını**

râzı edip getirdiler. (Berke Han) o kadının sütünü emmeye başladı. Bu vaka (5) dan nice yıllar sonra atası Yoci Han öldü, kâfirler toplanıp, yürüyerek (6) Sığnak şehrine geldiler. O vilâyete geldikleri zaman, Hazret-i Kutbü'l-İktâb Şeyh Necmü'd-din-i Kempü'nün (7) halifelerinden Şeyhü'l-âlem Seyfü'd-din-i Bâherzî, onların hamidelerini işitip riyazetler çekip (8) evliyâlıkta olgunluğun sonuna ulaşmış idi. Henüz şeyh hizmetinde (9) idiler. Bu esnada Sayın Han öldü. Toplanıp Hülegü (10) Han'a elçi gönderdiler. Bir gün Hazret-i Şeyh Berke Han'a dedi ki: "Ey oğul! Hudâ (11) te'âlânın emri öylece oldu ki, sen varıp atalarının yurdunda hükümdarlık yap!" **dedi. (12)** "(Ben de) Sizin hizmetinizde bulunayım. Ve yine dünyanın sultanına ve onun hizmetine (13) kendimi vereyim!"

Şeyh şunları söyledi: "Eğer ayrılıkçılığa düşmezsen, sıkıntısına düşer (14) sin. Huday-te'âlânın takdirine çâre yoktur!" **dediğinde (15) zikredilen han çâresiz kalıp kabul etti. Birkaç gün sonra silâhlanıp çıktı (16) lar. Hazret-i Şeyh Buhara'dan Kara Göl boyuna doğru geldi. Han, Şeyh(17)in yakınına yayan geldiler. Kara Göl'den Şeyh'e dua gönderdiler. Han Deşt**

(42a) vilâyetine doğru yola çıktı. Hacı Tarhan vilâyetinde Hacı Niyaz adlı devleti (2) meşhur kişi vardı. O söyledi: "Hazret-i Han Kara Göl'den sekiz kişi ile (3) çıkıp, Deşt vilâyetine yürüdüler. O sekiz kişinin her birisi bin eve babamdır!" **(4) der idi. Han 'aleyhi'r-rahme, Kara Göl'den çıkıp Örgenç'e geldi. Örgenç'den önce Saray-(5)çuk** /adlı bir yer vardı/. **Derler ki: Sarayçuk'a vardığında beş yüz kişi toplandılar. Sarayçuk'dan geçip İtil nehrinin kıyısına geldiklerinde bin**

beş yüz kişi oldu (6) lar. İtil nehrinin kıyısına geldikleri zaman, haber aldılar ki, Hülegü Han (7) kalabalık ordusu ile Külzüm nehrine ulaşmış, geliyor.

Bu toplanan askerleri (8) dil birliği ederek, hepsi ittifâk kılıp: "Hülegü Han çok büyük **(9)** pâdişahdır. Ordusu var. Biz az kişiyiz. Ona karşı çıkıp savaşmamız **(10)** doğru olmaz!" **dediler. O zamanda Han'ın elinde (11) bir *'kapsız kalkan'* durur idi, diye, söylerler. Bazıları da bir *'kabsız tolga'* durur (12) idi, derler.**

Bir koyunun *aşık kemiği* de hazırdı. Han bunların gençlerine şöyle söyledi: (13) "Ben kendi iradem ve kendi düşüncem ile karar veren kişi değildim. Sizler **(14)** bana inanmıyorsunuz. Şimdi bu aşığı kalkanın veya tolganın kubbesine **(15)** dik koysak, doğru durmaz. Şimdi sizler ile bir şart koşalım. Ben bu aşığı, bu kalkanın ya da tolganın üzerine koyayım. **(16)** Eğer (aşık) bunun kubbesi üzerinde dik dururs a, bilin ki, ben bu düşmanı yeneceğim. Huday

(42b) te'âlâ bana yardım eder. Eğer dik durmazsa, siz ne söylerseniz sözünüzden çıkmayacağım!" **dedi.**

Bu (2) topluluk hep bir ağızdan: "Eğer dik durursa, biz sana hepimiz kul olalım. Ta ki ölünceye kadar!" **dediler. (3) Han 'aleyhi'r-rahman, aşığı eline alıp, Allahu te'âlânın adını söyleyip, attı. Aşık, kubbenin (4) üstünde dimdik durdu. Bu durumu gördükleri zaman, gönüllerindeki şek-şüpheyi (5) kaldırıp, hepsi yardımcı ve emir kulu olup, İtil nehrini geçip, Külzüm nehrine (6) ulaştılar, Hülegü Han ordusuna karşı yürüdüler.**

O yol üzerindeki Külzüm nehri (7)nden gürül gürül sular çıkar, yol o suların önünü keser ve (8)

kumlu büyük tepeler oluşur. Fakîr (=ben) **o yerleri gördüm. Oralara "Kır Mecak" derler. Oradan ileride (9) nehirden fazla su çıkmaz. Onun bir büyük tepesi vardır. Berke Han'ın karavul (10) ları o tarafa çıktılar. Şirvan tarafından çok toz kalktı. Han'a haber (11) getirdiler:** "Düşmanın kaldırdığı toz göründü, hiç ucu bucağı yoktur." **dediler. Bu kişiler yine ordu bozanlık yapmaya başladılar. Han:** "Ben o tarafa gideyim. Sizler buradan (12) bakın. Huday te'âlânın kudretini görünüz. Eğer düşman beni alırsa, sizler buradan hemen kaçın." **dedi. Bunlar kabul ettiler. Han (13) tepenin başına çıktı. Az zamandan sonra o taraftan asker göründü. Bölük-bölük, (14) kol-kol olup geliyorlardı. Hemen yakına geldiler ve karşılığında yasal (15) çekmeye başladılar. O kadar yasal çekip durdular-askerin öncüsü ve artçısı yetişti. Asker (16) in kırıldığını görse olmazdı. O esnada Hazret Han üç kere kamçısını salladı (17) ve düşmana doğru at sürdü. Henüz tepeden aşağıya inmeden Huday te'âlâ**

(43a) nın kudreti ile (düşman) askeri bozuldu ve kaçtı. Han'ın askeri bu durumu görün(2)ce, Han'ın peşinden at saldılar. Nice gün kovalayıp, öldürdüklerini öldü (3) rüp, öldürmediklerini esir alıp geri döndüler. Atlarını ve silâhlarını hep aldılar. O (4) düşen kişilerden sordular: "Siz o tepe başındaki bir kişiden niçin kaçtınız?" **(5) Onlar şöyle dediler:** "O bir kişi tepenin üstüne çıkmış duruyordu. Onun iki yanında **(6),** iki grup hâlinde, çok sayıda asker duruyordu. Her ne kadar baktıksa, o iki grup asker **(7)** in ucunu bucağını göremiyorduk. Uzakta (yasal çekip) duranımız o **(8)** tarafta idi. O tepedeki kişi bize at saldığı zaman, o iki

grup da at (9) saldılar. Baktık ki, yer-gök üstümüze yıkılıp geliyormuş gibi oldu. (10) O yüzden durmadan kaçtık!" **dediler. Hazret-i Han'ın bu kerâmeti halk arasında** (11) **meşhurdur. Bazıları:** "Hülegü Han bu askerin içinde idi. Bu asker basıldığı zaman öldü, hiç kimse onun öldüğünden haberdar olmadı." **diye söylerler.** (12) **Ama, Hazret-i Dost Sultan'ın târihlerinde:** "Bu asker (13) mağlup olup geldiği zaman, kederinden hasta olup, iki ay sonra öldü." **diye, yazarlar. Ve Allah a'lem.**

Deşt vilâyeti Berke Han'a verildikten sonra, (14) **pek çok kâfirleri Müslüman yaptı. Bazıları:** "On üç yıl", **bazıları da:** "On altı (15) yıl pâdişahlık yaptı." **diye, söylerler. Ondan sonra, Hakk'ın rahmetine kavuştu.** (16) **Hazret Han'dan nesil kalmadı. Yukarıda açıklandığı gibi, Sayın Han'ın** (17) **iki oğlu vardı: biri *Sarı Takı,* biri *Tugan* idi. Sarı Takı babasından**

(43b) **önce, sekiz yaşında öldü. Tugan'dan iki oğul kaldı. Biri** (2) **nin adı *Tüde Mengi,* ötekinin adı *Müng Temür* idi. Müng Temür küçük idi. Ama, Tüde** (3) **Mengi deli-dolu idi, akılsız, divâne kişi idi.** (4) **Sayın Han neslinden bundan başka kişi kalmayınca, beğler birleşerek, meşar** (5) **aleyhi han yaptılar. Bununla ilgili acayip ve garip sözler, garip hikâyeler çok** (6) **tur. Ama, ancak bir-iki hikâye kısaltılarak hatırlatıldı.**

Derler ki: Bir vakitte Tub-Ha (7) **ndan elçiler geldi. Söz birliği edip adı geçen Han'a dediler:** "Uzak(lar)dan (8) gelen elçi ulaşmıştır. Bunun gözüne perişan olarak görünme. Han'ın(ın) selâmet (9) liğini sor; ülkesinin refâhını sor, başka bir şey sorma!" **de** (10) **diler. Tekrar söylediler:** "Sizin kendinizin seçme

hakkınız yoktur. Sizin ayağınıza bir ip (11) takalım. Sonra, tahtın altına bir kişi girip, o ipi tutarak otursun. Her (12) ne zaman bizim bu nasihatlerimizi unutup, saçma-sapan sözler söylemeye başlarsanız (13) o ipi çeksin. O zaman söyleyeceklerinizi kötü söylemeyeceksiniz." **dediklerinde, o** (14) **hemen kabul etti. Derler ki:** "Onun bir iyi işi oydu. Vücûdu ile o divâne (15) liği bedhem, her işi beğler ittifak kılıp ona deseler, onu kabul edip onların (16) sözünden çıkmazdı. O yüzden on sekiz yıl Deşt vilâyetinde pâdişah(lık) (17) yaptı." **derler.**

Edigü-Biy-rahmetullahi-'aleyhi söylemiştir. "Düşmanınıza kötü (18) dua edecek ol(ur)sanız, bu şekilde dua ediniz *'Bir Tanrım, benim düşmanımı bilinçsiz kıl* (19) *ve bildiklerini de diline indirme!'* diye dua ediniz.

(44 a) Eğer insan kendi bilmiyor, bilenlerin sözünü dinliyorsa, o zaman bilgilidir; (2) onun tevafütü yoktur." **derler.**

Elkıssa, sabahleyin elçiye görüşme (izni) verdi (3) **ler. (Elçiye) Han'ın selâmetliğini sordu, halkının refahlığını sordu. Ondan sonra** (4) **dedi ki:** "Sizin ülkede sıçan çok olur mu?" **(Elçi)** "Olur!" **diye, cevap verdi. Sonra yine sordu:** (5) "Sizin memleketinizde yağmur çok olur mu?". **(Elçi) cevap verdi:** "Evet, çok yağar!". **O ipi tutup otur** (6) **an kişi gördü ki, (Han) saçma-sapan sözlere başladı, (hemen) ipi çekti. Han elçiye:** (7) "Senden yine söz soracaktım, velâkin ayağımdan çekiyorlar!" **dedi. Beğler sonunda** (8) **elçiyi alıp götürdüler ve at-ton** (=giyecek) **verip gönderdiler. O elçi geri dönüp kendi pâdişahının** (9) **huzuruna geldi. O Han (elçiye) sordu:** "Kardeşimiz Han'ı nasıl gördünüz

ve ne **(10)** türlü kişidir?" **deyince, elçi** "Bir kerecik görebildiğim için iyice bilemedim. O görüşmede sizin selâmetinizi sordu. Sonra, halkımızın refâhiyet **(11)** ini sordu. Daha sonra *'Sizin ülkenizde sıçan çok olur mu?'* diye sordu. Ben **(12)** *'Evet, çok olur!'* dedim. Yine sordu: *'Sizin memlekette yağmur çok yağar mı?'* Ben *'Evet, yağar!'* dedim. **(13)** Daha sonra *'Senden yine soracaktım, velâkin ayağımdan çekiyorlar!'* dedi. Onun üzerine beğ **(14)** ler hemen beni geri çektiler. Han'ı görüşüm işte böyle oldu" **(15) dedi. Bu Han ve beğleri elçinin bu anlattıklarını düşündüler. *" 'Yağmur çok yağar mı?'* (16)** sorusu iyi. Çünkü, bütün insanlara yağmurdan refah gelir. **(17)** Sonra, sıçanı sorması iyi değil. Ondan bütün herkese zarar gelir." **Amma,**

(44b) ne kadar düşündülerse de *"ipi çekiyorlar"* deyişini anlayamadılar, derler.

Yine bir (2) hikâye: "Kendisi İtil nehrini geçerken, asker atlanmıştı. Askerden geri döndüğü zaman (3) deliliği nüksetti. Onun âdeti buydu: **Deliliği nüksettiği zaman, hiç (4) kimsenin sözünü dinlemezdi. Bir yere gelip kondular. On beş gün (5) o yerde beklediler. Askerin azığı tükenmişti. Hâlleri harâb oldu. Beğleri (6) danıştılar ve kararlaştırdılar:** "Bu şimdiye kadar kadınını unutmuştur. Bir güzel yüzlü **(7)** yiğidi kadın suretine sokup, uzaktan gösterelim. Ola ki, kadını **(8)** aklına gelip atlanır!" **dediler. Ve, genç bir yiğidi kadın suretine (9) sokup, gösterdiler. (Han o kişiyi) görünce, kadını aklına geldi. Gelip dedi ki: (10) *"Bizim evde de bunun gibi birisi vardı!"* Derhâl atlanıp yola düştü. (11) Bazıları bu hikâye için uydurma derler. Uygun bulmadık bu defterde (12) yazmaya.**

Atlanıp yola çıktıktan iki gün sonra, İtil nehrinin kıyısına (13) geldi. Yanında iki yiğidi kalmıştı. Nehrin yakınında Baskunçak tuzlasının (14) büyük dağı vardır. Her kişi ki İtil nehrini Baskunçak (15) yakınından geçip Yayık nehrine gitmek isterse, o dağı bir günlüğe yakın zamanda geçer (16). Han İtil nehrini geçip gitti, gördü ki, bir dağ (17) hiç kalmaz. Bir iki kere gazap ile baktı ve: *"Sen varsan, ben varmıyorum!"* deyip, attan (18) hemen indi. Yanındaki yiğitleri de ona bakıp indiler. O gün

(45a) akşam olunca orada yattılar. Karanlık iyice, kişi kişiyi tanımaz şekilde bastırdı. O iki çorasından (2) birisi çok anlayışlı idi, zeki kişi idi. O şöyle dedi: "Vakit geç oldu. Karanlık basıyor **(3).** (Dağ) Zaman zaman uyukladığında biz atlanıp, yol alsak, o bizi duymadan kalır" **dedi. (4) Bu söz Han'a çok uygun geldi ve** "İyi söyledin. At eyerleyin!" **dedi. (At) eyerlediler. Şimdi (5) (dağ) uyukladı dediği zamanda atlandılar ve tan atınca yol aldılar. Tan attığı zaman, hiçbir yerde kimseyi (6) görmedi. Han çok memnun oldu. Derler ki, başkentine vardıktan sonra, çok soyırgallar (7) kıldı. Diğer taraftan az bulunur divâne olduğudur.**

Bazıları derler ki: on (8) sekiz yıl han oldu. Bazıları da sekiz yıl hanlık yaptı. Ondan sonra küçük kardeşi Müng Temür (9) yiğit yetildi ise, kendisi çok insaf etti. Dedi ki: *'Benden başka kişi yok muydu* (10) *beni han kıldınız. Sizler istediniz, ben de istedim,(bu) sizlere hoş geldi. Küçük kardeşimi han yapınız!"* deyip, kendini (11) hanlıktan azl etti. Begleri bu sözünden (dolayı) memnun oldular. Küçük kardeşi Müng Temür'i han ilân ettiler.

AGÂZI DESTÂN-I MÜNG TEMÜR HAN

[Müng Temür Han] çok âdil ve idare etme gücü olan, akıllı pâdişah idi. (12) Müng Temür zamanında memleket ve halk çok refah içinde oldular. Ona, çok iyi (13) olmasından dolayı "Kölük Han" adını verdiler. Bu yüzden, Müng Temür Han meşhurdur. Derler ki, (14) on üç yıl hanlık yaptı. Ondan sonra vefat etti. Ondan iki oğul kaldı: (15) Birinin adı *Toktaga,* birinin adı *Toğrul.* Babası öldükten sonra Toktaga han oldu.

(16) AGÂZ-I DESTÂN-I TOKTAGA HAN

Bu Toktaga Han çok büyük pâdişah idi. Sayın (17) Han oğlanları içinde buna benzeyen pâdişah az oldu. Söylerler (ki), o han olduğu zaman

(45b) (1) muazzam şölen yaptı; attan, sığırdan, koyundan, başka yabanî hayvanlardan (olmak üzere) her gün (2) doksan domuz da şölen için keserdi. Bunun bir oğlu vardı. El-Basar adlı. (3) *"Ben öldükten sonra ona hanlık vâsıl olur,"* deyip, öz kardeşlerini ve öz neslinin (4) hepsini kırdı. Hattâ, küçük kardeşi Toğrul'u öldürdü, derler. Ama, bazıları derler ki, (5) Toğrul kendisi hastalıktan öldü. Toğrul'un Kelin Beyalın adlı (bir) kadını (6) vardı. Toğrul'un öldüğü zamanda bir çocuğu oldu. Gördü ki (7) Toktaga Han sebepsiz yere karındaşlarını kırıyor; O da oğlunu birçok kişi ile birlikte (8) kaçırıp Çerkes dağına gönderdi. Özbek Han-ı meşhûr -'aleyhi'r-rahme- o oğlan (9) dır.

Uygun bir zamandan sonra, Kelin Beyalın'ı han (karısı olarak) aldı. Onu çok fazla severdi. Bu iş (10) ler üzerinden nice yıllar geçti. Derler ki, Han'ın ömrü doksan yaşa ulaştı. On yaşında (11) han olmuştu, seksen yıl hanlık yaptı. Bazıları: *"yirmi yaşında* (12) *han oldu, yetmiş yıl hanlık yaptı,"* diye söylerler. Sonunda ömrünün sonuna yaklaştı. Elkıssa, (13) kendimden sonra han olsun, deyip sakladığı oğlu, kendisinden önce öldü. Böylece bilinir ki, bizden bir oğul olacak. Benden sonra hanlık ona uygundur deyip, (14) kendi halkını tamamen kıracak oldu. Yine özü aynı zamanda birlik ile ömrünün sonuna ulaşmış oldu. (15) Bu oğul da kendinden önce öldü. (Oğlunun ölümü) Onun bu türlü felâketi ve pişmanlığı oldu. Sonunda bu üzüntüden (dolayı) hasta oldu, hastalığı uzadı. Bir gün döşekte yatarken, o yana-bu (16) yana dönüp "ah!" çekiyordu. Kelin Beyalın anladı ki, bu yüzden takatsiz kalıyor. (17) Dedi ki: "Siz dâima hasta olurdunuz. (Ama) Bu kez niçin takatsiz kaldınız?"

(46a) Han cevap verdi: "Nasıl takatsiz olmayayım? Tek oğlum El-Basar'a hanlık (2) yaraşır deyip, öz halkımı tamamen kırdım, oğlumun işleri de öyle oldu, (3) kendime de ölüm yakın geldi. Ülkem yabancı kişiye kalacak. Takatsizliğim (4) o sebeptendir." **deyince, Kelin Beyalın** "Sizin emrinizin (5) dışında ben bir iş yaptım. Eğer günahımı bağışlarsanız söyleyeyim!" **dedi. Han hemen kalkıp (6) oturdu, sordu:** "Ne iş yaptın?" **(Kelin Beyalın) cevap verdi:** "Küçük kardeşiniz öldüğü zaman, (7) kardeşinizden bir oğul olmuştu. Siz öldürürsünüz diye kaçırıp, Çerkes vilâ (8) yetine getirdim. Hâlâ her yıl onun iyilik haberi gelir. Bu

yıl on dört (9) yaşındadır. Eğer yarlık buyurur, adam gönderirseniz, (yanınıza) gelecektir." **dedi. (10) Han bu güzel (haberden) öyle memnun oldu ki, hastalığı geçti (11). İki bin tümen insan Kelin Beyalın'a sevinç gösterisinde bulundu. Sabahleyin beğlerini çağırıp (12) Kıyat Isatay ile Sıcut Atalay'a kırk bin kişi vererek Özbek Han (13) aleyhi'r-rahme'yi getirmek için gönderdi. Bunlar gidip gelinceye kadar Toktaga Han (14) vefat etti. Bacır Tok Buga adında bir Uygur var idi. Kavmi (15) ve kabilesi çok güçlü el idi. Dahası, Han'ın "atalık"ı idi. Şeytan (16) vesvese verip -kara kişi iken- o han oldu. Kelin Beyalın ile (17) Han'ın öteki kadınlarını da (eş olarak) aldı. Bazıları derler ki, Bacır *Uygur* (18) idi; Tok Buga *Nutın* idi. Bu söz şunun için yanlıştır (19), iki kavimden iki ittifakla han olunması müşküldür.**

(46b) Doğrusu şudur, adı *Bacır* idi, lâkabı *Tok Buga* idi.

(2) Elkıssa, bu *Bacır Tok Buga* han olmuş, (eski) hanın kadınlarını almış, ili-halkı (3) tamamen kendisine bağlamıştı. Bu esnada, o giden beğler, Hazret-i (4) Özbek Han'ı alıp huzuruna geldiler. Haber gönderdiler ki "Han öldü! (5) Bunun üzerine Bacır Tok Buga han oldu; bütün ülkeyi ve halkı kendisine bağladı!" **diye. (6) Bu haberden çok perişan olup, hüzünlenerek,** "Ne iş edelim?" **diye, *"kengeş"* yaptılar. (7) Kıyat Isatay:** "Önceden kavmi ve kabilesi çok güçlü (8) kişi idi. Hâlâ, bütün kadın-erkek onun peşinden gider. Hâlâ bu yerde (9) durup düşmanlık göstersek, işimiz doğru gitmeyecek. Bir hile ile kendi (10) miz ona gidip görelim. Ondan sonra, aklımıza ne iş gelir ise (11) yapalım!"

dedi. (Oradakilerin) hepsi bu sözü doğru bulup, elçi gönderdiler. (12) Dediler ki: "İyemiz hanın hizmetine giderdi. O kişiyi alıp gelelim. Bu kişi hem **(13)** ana-babadan iyelerinizin oğlu idi. Gerek idi ki öyle yapmasanız. Şimdi kendiniz **(14)** e benzetip han olmuşsunuz. Bütün halayıklar size bağlı ve emrinize hâzır **(15)** olmuşlar. Bizler de size onlar gibi bağlı ve emrinize hâzır oluruz. Serkeşlik yapanımız **(16)** yoktur. (Böyle bir şey) yapalım desek bile, gücümüz yetmez.

Bu bir genç oğlandır. Getirip elinize **(17)** teslim edelim. Gönlünüz ne dilerse, onu yapınız!" **diye söylediler.** "Bunun için o **(18)** ülkemizde gurbete düşmüş olanımız yoktur!" **deyip, gönderdiler. Bunların elçisi geldiği zaman, (19) çok sevinçli olup, memnun oldu. Sonra, derhâl, adam hazırlayıp, geri**

(47a) gönderdi. Dedi ki: "Onlar gelince özge kişiyi baş köterip hanlık isteyecek diye **(2)** bu işi yaptım. Reva mıdır ki öz iyem oğlu varken ben han olacağım, der miyim? **(3)** Pâdişaha gelsinler. Hem hanlık, hem *il-kün* (=halk) hepsi onlarındır." **diye (haber) gönderdi. (4) Bu söz onlara ulaştığı zaman, hemen göçtüler. Bunlar gelmeden az önce (5) Bacır Tok Buga, beğleri ile danışıp fikir birliğine vardılar. Onlar *tul orda*nın eşiğine inip (6) yas tutuyorlardı; iki kere *"çev-çev"* diye yas tuttuktan sonra el çırptılar. (7)**

Kalmak'ın kaidesi odur ki, pâdişahları veya büyükleri öldüğü zaman (8), toplu hâlde, kavimleri ile gelip üç kere *"çev-çev"* diye bağırırlar ve yas tutarlardı. (9) Uluğ Tag'da onların arasında o merasim henüz vardı. Bir gün (10) Özbek Han, beğleri ile birlikte, gün doğmadan önce göçüp geldiler. (11) Birçok *dok*

süren kişi bunların atlarının önünden geçiyordu. Söylerler ki *"çev"* de, (12) ya da *"çe"* de, -diye bir kere dedi… Hiç oralı olmadılar. İkinci kez yine söyleyince (13), Kıyat Isatay sordu: "O dediğiniz ne demektir?" **O kişi cevap verdi:**

"Benim adım Sanggusun, (14) Anglagaysen songgusun," **dedi. Kıyat Isatay:** "Bir söz var" diye söyledi. **(15)** Bu kişinin peşinden gitti ve dedi ki: "Bana bu sözü söyle, ne demektir?" O (kişi) **(16):** Bacır Tok Buga beyleri ile toplanıp kengeştiler ki, sizler varıp **(17)** oranın eşiğine inip iki kere *"çev-çev"* diye yaslı sesle bağırdıktan sonra **(18)** onlar el vurup sizleri kıracaklar. Eğer sizler bir kere *"çev"* derseniz, üstlerine yürüyüp, el vurmazsanız, **(19)** vardığınızda hepiniz helâk olacaksınız. Bu sözümün

(47b) keyfiyeti bu idi ki, sana söyledim." **dedi. Isatay bu haberi beğlerine (2) söyleyince, hep birlikte *"çev"* deyip, el vurdular.**

Tan atınca yü (3) rüyüp orada oturdukları yere ulaştılar. Bacır Tok Buga "orda" içinde taht üstünde (4) oturuyordu. Beğleri ve "nöker" (=hizmetçi)**leri hizmetine hazır bekliyorlardı. Bunlar gelip (5) aşağıya indiler ve bir kez *"çev-çev"* diye yasla bağırdıktan sonra *"çe"* dediler. (6) Bacır Tok Buga'nın üstüne çullandılar. Tahtın yakınına gelince, Isatay hızla** (7) **(Tok Buga'nın) boynuna kılıç çaldı; başı bir ayak boyu yere yuvarlanıp düştü. Atalay böyle hile ile hücum ederek (8) yukarıyı gösterip bağırdı:** "İşte beğinizin başı. Hareket etmeden yerinizde durun!" **Bunun üzerine hepsi seslerini çıkarmadan durup kaldılar. Ondan sonra (9) bu başı küçümseyerek gezdirip,**

bağırarak (halka) duyurdular: "Kara kişi (=halktan birisi) han olmak isterse, bundan uzak dursun!" **diye. Böylece, Bacır Tok Buga'yı öldürüp, Hazret-i Özbek (10) Han'ı han yaparak tahta oturttular.**

AGÂZ-I DESTÂN-I ÖZBEK HAN

(11) Hazret-i Han tahta oturdu ve el ve halk karar verdikten sonra Yocı (12) Han'ın başka anadan doğan on yedi oğlunun oğlanlarını, haber salıp (13) getirerek: "Sizler bir babanın oğlu değil miydiniz? Kara kişiye kul- **(14)** köle olup ona muti olunca, sizlerden (her) biriniz hanlık kavgasına düşmüştünüz. **(15)** Sizler kara kişinin kulluğunu ve uşaklığını kabul ettiğiniz için, ben de sizleri **(16)** kara kişiye asker vereyim!" **deyip, zulmetti. Hizmetçi ve yardımcılarını ve el-halkın hepsini Kıyat (17) Isatay'a bağışladı.**

Yukarıda açıklayarak anlattık. Zira, (18) Şeybân Han kılıçlar çalarak, düşmanların ülkelerini alıyordu; o sebepten

(48a) onun oğlanlarına ve savaşçılarına bütün hizmetçiler izzet ve hürmet gösterdiler. Han, (2) bu oğlanlara zulüm edip Isatay'a bağışladı. Isatay da Şeybân Han (3) oğlanlarına babalarının hürmetini gösterip, "Böyrek" ile "Karlık" adlı iki elini bağlamıştı, onu alıp (4) bundan kendi hâllerine bıraktılar. Sayın Han'a verilmiş olan yurtlarında otururlardı deyip (5) dururlar. Ve dahi, Alatay'a bin bağlı el ayırdı. O meşhurdur. Özbekler arasında söylerler. (6) [*Isatay'a örüm çetib, Alatay'a ming berdi*] derler. Mânâsı budur.

Hazret-i Han'i mezkûr (7) -'aleyhi-r-rahme- çok büyük (bir) pâdişah idi. Uzun yıllar pâdişahlık yaptıktan sonra Allahu (8) taalânın 'inâyeti ile Müslüman oldular.

Bu hikâyeye sebep Özbek Han'ın (9) İslâmiyeti kabulüdür ki, o zamanın velîlerindendir. Dört velîye Allahu (10) te'âlâdan ilham geldi: ***"Sizler varıp Özbek'i İslâm'a davet ediniz!"*** **Sonra, (11) Allahu te'âlânın emri ile Özbek Han'ın ülkesine gelip, ormanın dışında konakladılar (12) (ve) ona gitmeye hazırlandılar. O sebepten rivâyet ederler ki, kâfirler sâbirler ile birlikte kâhinler Han'ın (13) huzurunda kerâmet gösterirlerdi. Han'ın meclisine sürahileri getirip koymuş(14)lardı. Sürahi ve bardakları (havada) uçuruyorlardı. Bal özü (el değmeden) sürahiye (15) koyulur ve bardağa süzülürdü. Ve, bardaklar (el değmeden) o kişiye varır (16)dı. Bütün bu sihirbaz kâhinleri, Han kendisine şeyh bilip, yanlarına gidip oturur (17), çok i'zaz ve ikramda bulunurdu. Fakat (onlar, yine) bir gün gelerek (18) (sultanın yanına) oturdular. Han meclisini topladı. Şeyhler de gelip (19) oturdular. Büyük kadeh ile bal getirdiler. Sürahi ve bardağı (20) getirip koydular. Bir hayli zaman geçti ki ne bal sürahiye koyulur** [21] **ne de bardağa süzülürdü. Han, bu şeyhlerine sordu:** "Ne sebepten bu bal öylece akmadan duruyor?"

(48b) Şeyhleri cevap verdi: "Bu yakınlara bir Muhammedî geliyor. Bu onun alâmetidir." **dediler. (2) Han karar verdi ki:** "Köşe bucak arayınız ve Muhammedî varsa alıp geliniz!" **(3) Subaylar çıkıp köşe bucak teftiş ettiler ve gördüler ki: (bir) koruluğun dışında**

dört (4) farklı yüzlü kişi, başları önlerinde oturuyorlardı. Subaylar: "Sizler **(5)** kimsiniz?" **diye sordular. Bunlar:** "Bizleri Han'ın huzuruna alıp götürünüz!" **dediler. Geldiler. Han'ın gözü bunlara (6) ilişti. Çünkü, "nûr-ı hidâyet" ile Allahu te'âlâ, Han'ın gönlünü nurlandırmıştı (ve o sebepten) bunları (7) görüyordu. İtibar ve sevgisi Han'ın gönlünde belirdi.** "Sizler kimsiniz, **(8)** ne iş yaparsınız?" **diye, bunlara sordu. Onlar:** "Biz Muhammedîyiz. Hudâ-yı te'âlânın emri ile geldik, **(9)** sizleri Müslüman yapacağız." **diye, cevap verdiler. Bu esnada Han'ın şeyhleri bağırarak: (10)** "Bunlar kötü kişilerdir. Bunları konuşturmak gerekmez, öldürmek gerekir!" **dediler. Han (11):** "Neden öldüreyim, ben pâdişahım. Sizlerin hiçbirinizden korkum yok **(12).** Hanginizin dini hak ise ben onunla olurum. Eğer, bunların dini doğru **(13)** olmazsa, sizlerin gönlünüzdeki işleriniz nasılsa bâtıl olup, boş kalır. Ve söz **(14)** leriniz (boş olur.) Hanginizin dini hak ise, ona tâbi olurum!" **dedi. Bu iki cemâat (15) birbiriyle bahse girdiler; çok kavga ve mücâdele ettiler. Sonunda (16), "İKİ TANDIR KAZIP HER BİRİSİNİ ON ARABA "SÜKSÜK"** [=***dağdağan denilen bir ağaç*** **(DLT)] İLE KIZ (17)DIRACAKLAR. BİR TANDIRA SİHİRBAZLARDAN BİR KİŞİ GİRECEK, ÖBÜR TANDIRA BUNLARDAN BİR KİŞİ GİRECEK (18). HANGİSİ YANMADAN ÇIKARSA, ONUN DİNİ HAK OLACAK" deyip, karar verdiler.**

Sabahleyin iki büyük (19) tandır kazdılar. "Süksük" odunlarından yığıp ısıttılar. Birisini (20) sihirbazlara, birisini de Müslümanlara ayırdılar. Bu muhterem kişiler birbirleri ile danıştılar: "Hangimiz girelim?" **Bunlardan birisine *Baba Tükles* derlerdi.**

(49a) Bütün uzuvları kılla kaplanmıştı. O: "Bana izin veriniz. Ben **(2)** gireyim. Siz bana yardım ediniz!" **dedi. Bu azizler onun için Fâtiha okudular. (3) O baba:** "Bana cebe hazır ediniz!" **dedi. Cebeyi hazır ettiler; cebeyi giydi. (4) Sonra Allahu te'âlânın adı ile "Kelime-i şehâdet" getirip, tandır tarafına yöneldi. (5)** ***'Babanın kılları örülmüş ve cebenin deliklerinden çıkmıştı'*** **derler. Bu durumun (6) hepsini görüyorlardı. Bunlar yürüyüp tandırın yanına geldiler. Bir koyun etini getirip (7) tandıra astılar, ağzını kapattılar.**

Şimdi geldik kâhinler hikâyesine. Kâhinler (8) mecburiyetten dolayı (aralarından) birisini çıkarıp tandırın (içine) saldılar. Daha kapağının içinden girer girmez, üstü başı (9) tandırın ateşinden yandığı için, tandırın ağzından çıkardılar. Bu durumu Han ve bütün hizmet (10) çiler gördüler. Gönülleri kâfir dininden vazgeçip, Müslümanlığ(11)a meyil ettiler. Ve sonra, (Tükles) babanın kelime-i şehâdet getiren sesi tandırın içinden geliyordu. (12) Koyun eti pişti deyip, tandırın ağzını açtılar. (Tükles) Baba, mübarek yüz(13)ündeki terlerini silip: "Niye geciktiniz? Eğer biraz daha gecikseydiniz, **(14)** işim tamam olurdu!" **deyip, tandırdan çıktı. Gördüler ki cebe çok fazla (15) kızarmıştı. Ama, Hudâ-yı te'âlânın kudreti ile babanın bir tek kılı (bile) yanmadan çıktı. (16) Bu durumu başta Han (olmak üzere) bütün hizmetçiler gördüler ve sonunda şeyhlerinin etekle (17) rini tutup Müslüman oldular. Elhamdülillahi 'ele dini'l-İslâmî.**

Berke Han (18) zamanında Özbek ta'ifesi Müslüman olmuştu. Onlardan sonra yine dönüp

(49b) kâfir oldular. Bu kez Özbek Han Müslüman oldu. O zamandan beri (2) Özbek ta'ifesinin Müslümanlığı bozulmadı. Derler ki, 'Özbek Han yirmi (3) yıl pâdişahlık yaptı. Bazıları (da) on sekiz yıl pâdişahlık yaptı, sonra (4) Hakk'ın rahmetine kavuştu.' İnnâ lillâhi ve innâ ileyhi râciûn.

AGÂZ-I DESTÂN-I CANIBEK HAN

(5) Hazret-i Canıbek Han-i meşhûr -'aleyhi'r-rahme- babasının yerine han olduktan sonra, (6) onların adâleti, velâyeti, kerâmeti meşhurdur. Deşt vilâyetinde onlar gibi (7) 'alîl, abîd ve zâbit pâdişahlık yapanı olmamıştır. Babasının bütün devletini hükm (altına) almış (8) tı.

Ondan sonra Melik Eşref Tebriz hâkimi olmuştu. Şeytan onu yoldan çıkar (9) ıp, öz kızını aldı. Onun hikâyesi şöyledir: Çok güzel bir kızı vardı. (10) Bu bedbaht ona âşık oldu. Hiçbir huzuru ve ölçüsü kalmadı. Tebriz (11) ulemâlarına: "Bir kimse ağaç dikse ve onun meyvesi olgunlaşsa **(12)** kendi mi yesin, başkasına mı versin?" **diye sordu. Ulemâlar:** "Kendisi de yese olur, **13)** başka kişiye de verse olur!" **diye, cevap verdiler. Bu bedbahtın maksadı öz kızını kendine almaktı. (14) Bu söz üzerine de kızını (karısı olarak) aldı.**

Tebriz ulemâları Han'a arz (15) ettiler ki: "Bu kişi bizden bir müddet önce bir mes'ele için (fetvâ) istedi. Biz onun maksadını bilmediğimiz için **(16)** olduğu gibi hüküm verdik. Bunun maksadı kendi kızına sâhip olmakmış. Öz kızını (karısı olarak) **(17)** aldı, bu

tamamen kâfir oldu. Bizler de (bu) kâfire kul olduk. Bugün siz İslâm'ın **(18)** pâdişahısınız. Şimdi size vâcibdir ki (bu adamı) Müslümanların başından **(19)** uzaklaştırasınız." **derler ki, Han ikindi namazını kılmış, mescidde oturuyordu.**

(50a) Bu arz geldi. Bunun üzerine bütün âlimlerini toplayıp sordu: "Sizler bu söze **(2)** ne diyorsunuz?" **Onlar da:** "Evet, size vâcibdir ki, bu kâfiri Müslümanların başından **(3)** def edesiniz!" **Bu sözleri duyduktan sonra mescidden eve gitmedi. Üç gün o mescid (4) de oturdu; hazırlığını yapıp atlandı. Sonra, gidip Melik Eşref'i (5) öldürerek Tebriz ve Irak vilâyetlerini aldı. Otuz yıl süresince pâdişahlık (6) yaptı. Ondan sonra Allahu te'âlânın rahmetine kavuştu. İnnâ lillâhi ve innâ ileyhi (7) râciûn.**

AGÂZ-I DESTÂN-I BERDİBEK HAN

Oğlu Berdibek, babası (öldükten sonra) yerine han (8) oldu. Bu Berdibek akılsız ve düşünme yeteneğinden yoksundu. Kendisi kardeş (9) lerini ve öz oğullarını "Benim hanlığıma itiraz ederler!" **diye öldürdü. (10) Derler ki, Kanglı Tulubay (Kulubay ?) adlı (kişi) kavmi ve kardeşleri çok güçlü bir kişi idi. (11) Bu hanın atalığı idi. Her ne söylese, onun sözünden çıkmazdı. Onun bir oğlu (12) vardı. Semey adlı. Alp-atguçı idi. O Semey, Canıbek zamanında (13) "karakçılık"** (=soygunculuk) **yapardı. O yüzden Han -aleyhi'r-rahme- Semey'i öldürmüştü. (14) Tulubay, o oğlunun acısından (dolayı ona) şöyle öğüt verirdi:**

"Sen hâlâ **(15)** yiğitsin. Bu yerde doğan oğlun ancak büyür, sen günden gün **(16)** e yaşlanırsın. O yiğit olur. Yarın sen yaşlandıktan sonra hanlık **(17)** iddiasında bulunup (hanlığı senden) alacak. Hemen bunları öldür. Ne zaman yaşlanmaya başlarsan ondan sonra **(18)** vazgeçersin." **der idi. O bahtsız (kişi) bunun sözüne uyup, (oğul ve kardeşlerini) öldürdü. (19) Bu yüzden ona *"Kerkin Köten Han"* derler.**

Onun zamanında anlaşmazlık çok (20) oldu. Sağ kolunu Kıyat Mamay alıp "el-kün" ile Kırım'a gitti. Sol kolunu

(50b) Kıyat Cır Kutlı oğlı Tengiz Buga, Sırderyası boyuna alıp gitti. Han (2) kendisine bağlı olanlarla birlikte Saray şehrinde kaldı. Üç yıl Saray şehrinde pâdişahlık yaptı. (3) Ondan sonra vefat etti.

***Tay Tuglı Begim* ki meşhurdur, Özbek (4) Han'ın karısı, Canıbek Han'ın anası idi. O yerde yaşadı. (5) *Sayın Han* neslinden hiç kimse kalmadı. Begim-i mezkûr:** "Şimdi **(6)** hanlık ile yurt Şeybân Han nesline düşer." **diye söyledi.**

O yerde Şeyban (7) Han neslinden Mangkutay oğlu Hızır Oğlan derlerdi (bir kişi vardı). Mangkutay'ın yurdu Ak Köl denilen yer idi. (8) Öteki oğlanlarından ayrılıp yurdunda bulunmasının sebebini yukarıda (9) söylemiştik.

Kısaca, Begim-i mezkûr Hızır Oğlanlarını (10) haber gönderip çağırarak, Sayın Han tahtında, Saray vilâyetinde (11) han kıldı. Bu söz burada dursun, biz geldik (12) Kıyat Cır Kutlı oğlu Tengiz Buga'nın hizmetindeki oğlanların (13) hikâyesine ve Tengiz Buga'yı öldürüp Kara Nogay'ın han (14) olduğu hikâyelere.

O yerde Özbek Han 'aleyhi'r-rahme gazap kılıp Yocı Han'ın başka karısından olan on yedi (15) oğlunun savaşçılarını el-künleri ile Kıyat Isatay'a (16) asker (olarak) verdi.

(51a) Adı geçen Isatay öldükten sonra (devlet), oğlu Tengiz (2)Buga'ya kaldı. Bu Tengiz Buga oldukça edepsiz, zâlim (bir) kişi idi. Bu oğlan (3) ları onun pâdişahlığı neslinden ayırdı. Bunlara (4) çok cefâlar ve edepsizlikler yaparlardı. Babası Cır Kutlı (5) adına hayrat yaptı. 'Üstad kalsın' deyip başka kişi (6) yi karıştırmayıp, hayratın bütün işlerini bunlara buyurdu. Hattâ (7) su taşıyan, kerpiç koyan ve kerpiç taşıyan bunlardı. Bazılarının (8) sırtları (su ve kerpiç taşımaktan) yağır olmuştu. Bazılarının döşü yağır olmuştu. Başka (9) sının ayağı kırıldığı için cefâlar çekiyorlardı. Ve Allahu â'lem.

Ve sonra her (10) sabah gelip bu oğlanları eşikte koyarlardı. Ne zaman sohbet tutsa (11) lar, kendi eline "ayak" (=kadeh) **gelirdi. Sâzendeler çalgı çalıyorlardı. (12) Hemen orda** (=saray) **içinde çalgı çalındığını bilirdi. (13) O zaman beyin eline "ayak" gelirdi. Bu oğlanlar börklerini giyip, dua edip (14) dururlardı. O zamana kadar, kadehteki içkiyi içecek zaman ve müzik dinlemek (15) yeterli olurdu. Ondan sonra börklerini giyerlerdi.**

Derler ki, bir yerde kış meşakkat eziyeti (16) vardı. Bu bedbaht (ise) sohbet tutar dururdu. Birdenbire müzik sesi geldi. Bu (17) oğlanlar her gün yaptıkları gibi börklerini takıp, dua ettiler. Gün soğuktu. (18) Hüseyin Oğlan denilen Temür Kutluk Han, Urus Han atalarının kar(19)deşlerindendi. Kulağı dondu

ve yarısından çoğu (20) koptu. Ondan sonra ona *Çonak Hüseyin* derlerdi.

Elkıssa, (21) Berdibek Han'ın pâdişahlığının üzerinden üç yıl geçti, dördüncü yıl güzün

(51b) başında Han hasta oldu. Hanın sıkıntısı uzun sürdü. Kış geçti. (2) Adı geçen Tengiz Buga'nın kışlağı daima Sır (deryası) boyunda olurdu.

Bu hikâye(3)ler (ve) bu sözler ki, şimdi (de) söylenmektedir, (ben) Hazret-i Han-ı mağfûrem ve merhum -tâbe (4) ilâhu serâhe ve ce'le'l-cennete misvâhe- Hazret El-Bars Han'dan işittim. (5) Onlar eskilerin sözlerini iyi bilirlerdi.

Berdibeg Han'ın pâdişahlığı üzerinden (6) üç yıl geçti. Dördüncü yıl kış-güz başında Han hasta olmuştu. (7) Tengiz Buga, Sır boyunda kışladı. Han'ın hastalık haberi devamlı (8) geliyordu. Gün, sabah vakti idi. Bu oğlanlar beyin hizmetinde bulunuyorlardı. (9) Tengiz Buga o gün seher vaktine kadar sohbet etmişti. Sâzendeleri (10) çalgılar çalıp şarkı söylüyorlardı ve bağırış ve sevinçleri vardı. Sabahleyin (11) gün soğuk idi. BİR *KÜRENG ATA* BİNMİŞ, BÖRÜ DERİSİ ELBİSE GİYMİŞ, (12) ATININ DONU *"BUGA GUT GAN"* KİŞİ KARARGÂHA YAKIN GELİP İNDİ. Sonra, atını (13) büyük (bir) yük arabasına bağladı, ok (ve) sadağını arabanın üstüne koyup, Han'ın karargâhına gitti. Çalgı (14) çalan sâzendeleri, şarkı söyleyen şarkıcıların hepsi vardı. (15) Uzun zaman geçmesine rağmen bu halk meclisinde gürültü çıkmadı. Ondan sonra yine sâzendeler müzik çalmaya (16) başladılar ve sohbet koyulaştı. Dışarıdaki oğlanlar bu duruma (17) dikkatle bakıp fikir yürütürlerdi:

"Ey, bu gelen kişi nasıl (bir) kişi ola **(18)** ki, bu mecliste bu usule şaşırıp kaldılar?" **diye.**

Bu oğlanlar ara(19)sında iki kişi (var) idi. Birisi akıllı ve bilgin idi, onun adına Bükri Hoca (20) Ahmed derlerdi. Bazıları (Ona), Sagışı-Artuk-Sayçı-Oğlan

(52a) derlerdi. Yine, birisi alp (=kahraman), **atguçu** (=nişancı), **bahadır** (=yiğit, cilasun) **idi. Öyle ki, o zamanda onun benzeri (2) yoktu. Onun adına Kara Nogay derlerdi. En sonunda sohbet bitti; (3) biraz sonra Kara Nogay'a:** "Bey sizi çağırıyor!" **diye, (4) haberci geldi. Bu koşup, beyin karşısına geldi. Biraz sonra yine sessiz oldular. Ondan sonra yine (5) sohbet başladı.**

Adı geçen Bükri Hoca Ahmet, bu oğlanlara: "Gördünüz **(6)** mü? Berdibeg Han ölmüş. O gelen kişi (onun) ölüm haberini getirdi. Bunların *bir* **(7)** *aş pişimi sessiz olup,* şaşırması bu sebepten idi. Kara Nogay'ı çağırmasının sebebi **(8)** şudur: Onu han ilân ettiler. Öyle görünüyor ki sabah vaktinde hepimizi kıracaklar. Bizim işimiz **(9)** zorlaştı. Bugün akşama kadar bir iş yapabilirsek yapabildik; yapamazsak, şafakla birlikte hepimize ölüm **(10)** ulaşacak." **Çünkü, bunlar dâima öldürürler, bunun "kengeşi" başka türlü olmaz. (11) Hepsi de:** "Siz ne türlü işi uygun buluyorsanız, öylece yapalım!" **dediler. Adı geçen Hoca Ahmet:(12)** "Yapılacak iş şudur. Nogay'ı buradan geç atlandır. Evinin yarı yoluna geldiği zaman **(13),** tutup atından indirip sıkıca bağlayarak, bıçağı boğazına dayayıp, bu haberi soralım: **(14)** Eğer doğru söyleyip bizim ile ittifâk yaparsa, biz onu han ilân edelim. Eğer doğru **(15)** söylemezse, orada öldürelim, her birimiz bir yana

kaçalım." **dedi. Hepsi bu sözü uygun (16) bulup, ahd ve şart kıldılar.**

Akşam namazı yakın olduğu için, Nogay meclisinden (17) çıkıp atlandı. Bu oğlanlar da hep birlikte atlandılar. Gördüler ki gündüzdeki gibi (18) çehresi ve bütün şekli şemâl**i bambaşka olmuştu. Gündüzki görünüşünden çıkıp eğlenceye varınca (19) oynaya-güle varıyordu. Bugün hiçbir kimseye söz söylemeyip, yalnızca varırdı. (20) Evlerinin yarı yoluna geldiklerinde, karanlık oldu. (Nogay'ı) hemen atından (21) yıkıp sıkıca bağladılar. Nogay:** "Benim günahım nedir? Niye böyle (22) yapıyorsunuz?" **diye sordu. Hoca Ahmet:** "Sana bir söz soracağız. Eğer doğru söylersen, bizim (ile)

(52b) ittifâk yaparsan, seni han yapacağız. Onun için ahd-i vefâ ve şart kıldık. Senin hizmet**(2)**inden boyun kıvırmayacağız. Eğer doğru söylemezsen, iyi bil ki **(3)** seni bu yerde öldüreceğiz!" **dedi. (Nogay),** "Ne soracaksanız, sorun!" **dedi. Hoca Ahmet:** "Doğrusunu söyle, **(4)** o gelen kişi (sana) ne dedi? Ve sonra, seni çağıran beğ ne söyledi?" **diye sordu. (Nogay):** "O **(5)** gelen kişinin ne dediğini bilmiyorum. Beni çağırıp bir şey demedi." **deyince, Hoca (6) Ahmet:** "Ey bedbaht, sen söylemezsen ben söyleyeyim. O kişi Han'ın **(7)** öldüğünü bildirmek için geldi. Sonra seni çağırıp söylemesinin sebebi **(8)** 'Seni han yapalım. Buna râzı ol ki, kardeşlerini öldürelim. Eğer (sen) **(9)** öldürmezsen, onlar senden büyüktür; senin hanlığına boyun eğmezler.'" **(10) dedi.** "Hemen o işe râzı oldun. Şimdi bunu yapmayacaksın. Bu kişiden çok bayağı **(11)** lıklar gördük. Sen bizim içimizde han olup, bize baş

olsan (12) onu öldürüp, ondan acığımızı almak kolay olur. Benim bu sözümü kabul (13) et!" **dedi.** "Seni han yapalım. (Sen han olduktan) sonra, sana hizmet için ne türlü ahd ve şart (14) dersen, yapalım. Bizim ölümümüze sebep olup, kıyâmete kadar adını kötüleştirme!" (15) **deyince, O:** "Öyle ise elimi-ayağımı çözün. Size doğrusunu söyleyeyim!" **dedi. (16) El ve ayaklarını çözdüler, oturup Hoca Ahmet'e (17) çok güzel sözler söyledi:** "Bu sözleri anlayışla söyledin; hiç yalanı yoktur. Ve, hepsi de doğru idi. Şimdi siz beni (18) hanlığa ahd ve şart kılsanız, söz ve davranışınızdan ayrılmayın." **dedi. Bunlar**

(53a) **da ahd ve şart kıldılar. Nogay:** "Sabahleyin görüşeceğiz. O beni (2) çağıracak. Ondan sonra sözleri çağırtır. Sizler eve girince, (onun) huzurundaki kişi (3) ler bizimle (birlikte) olun, ben (de) sizinle birlikte olayım!" **dedi.**

Sabahleyin görüşmeye vardılar. O söyle(4)yince, Nogay'ı çağırıp (içeriye) aldılar. Bir zaman geçtikten sonra, bunları çağırmaya birisi geldi. Bunlar güzelce (5) hazırlanıp geldiler. Hepsi güzelce yürüyüp kapıdan girdikten sonra ellerini (6) vurdular. Nogay, Tengiz Buga ile "TÖR"de birlikte oturuyordu. Derhâl hücum edip (7) başını kestiler. Hep birlikte dışarı çıktılar. Sonra: (8) "Başka kişiye ölüm yoktur. Oturduğunuz yerden hareket etmeyin!" **diye, bağırdılar. Halk yerli yerinde durduktan (9) sonra, Nogay'ı "ak kiyiz"** (=ak keçe)**ye salıp, ittifâk ile han ilân ettiler. Bese.**

Mangkutay oğlu Hızır Han ile Kara Nogay ikisi, bir ay içinde han (10) oldular. Veli, Hızır Han, Saray içinde tahtında han oldu. Kara No(11)gay Sır

boyunda sol içinde han oldu. Şimdi geldik Hızır Han hikâ(12)yesine.

Tay Tuglı Begim Hızır Han'ı çağırıp Saray tahtında (13) han yaptı. Özbek Han ile Canıbeg Han'dan kalan "altın termen"i (14) "ör"ge saldı. Derler (ki), 'Begim saçını siyaha boyadı, hana doğru meyletti. **(15)** Hanın da almaya meyli var**(16)**dı. Fakat, Noyman'ın Kutlug Buga adlı (bir) beği var**(17)**dı; o râzı olmadı.' **(Şöyle) dedi:** " (O), Özbek ve Canıbeg'e yardımcı olup **(18)** gelen kişidir. Sen bir 'türi öksen' kişisin. Senden 'sın tabar'. **(19)** Alma!" **Onun sözüne uyup almadı. Begim, almadığını duyunca, önceki**

(53b) izzet ve hürmetini kötülemeye başladı. Han da ona kızarak, "altın (2) termen"i bozup, Kazaklarına üleştirdiğini işitince, Begim, Han'a (3) adam gönderdi (ve şunları) söyledi: "Öyle yapmasınlar. Han olan kişiye altın-gümüş **(4)** gereksiz değildir. Ama, önceki yahşıların (koyduğu) yasaları bozmasın!" **dedi. (5) Onun sözünü dinlemeyip, (altun termeni Kazaklarına) üleştirdi. Begim de ona kızarak (6), beğlerinin içkisini yığıp, Han'ı kovaladı. Han geri dönüp yine Ak Köl'e (7) geldi.**

Begim-i mezkûr, bir kişiyi Keldi Beg'dir deyip, han ilân etti. Başka beğler (8) ona *"yalancı Keldi Bek"* derler. Bütün halayıklar: *"Keldi Bek'i Berdi*(9)*Bek öldürmüştü; o nasıl dirildi?"* deyip, ona boyun eğmediler. (10). Boavul neslinden olan Bâzerçi adlı birisini han yaptılar. (11) O yerde ulu beylerden Sıcud Eli Bek (adlı bir beğ) vardı. Bu Bâzerçi'ye (12) boyun eğilmez deyip, onu çağırtarak (huzuruna) getirdi (ve) öldürdü. (13) Eli Bek'in Barçın adlı (bir) oğlu

vardı. O, kaçıp Kongurat Nagaday (14) oğlu Ak Hüseyin'e (sığındı). (Ak Hüseyin) Hârezm vilâyetinin hâkimi olup, Barçın ona "yeğen" oluyordu. (15) Onun huzuruna geldi. Begim'in bu uygun olmayan (16) hareketlerinden de memnun olmayıp, Begim'den yüz çevirdiler. (17) Bu esnâda Ak Hüseyin, Hızır Han'a elçi gönderip: "O kadın **(18)** şeytan yoluna girip bunun gibi hareketler yaptı. Biz hepimiz

(54a) ondan dolayı yüz çevirdik. Siz eğer baş olup yardım ederseniz **(2),** üstüne yürürüz!" **dedi. O da (Begim'e öfkeli) kişi(lerden) idi. Minmet 'azim. (3) Ak Hüseyin, Hârezm askerinin hepsini toplayarak Ak Köl'e varıp (4) Han-ı mezkûrı han ilân ederek Saray vilâyeti üzerine yürüdü. Saray (5) şehrinde savaş oldu. Bâzerçi, Begim esir düştüler. Begim'i (6) bir kar kızağına bindirip, ağzını bağladılar. Sonra, bir "güçlü (7) aygır atı koşup" baş aşağı koyverdiler. Bu güçlü aygır at, arabayı alıp (8) kaçarak, yollara, kayalara vurur idi. Böylece Begim helâk oldu. Özbekler (9) Tay Duglı Begim'i Hızır Oğlan öldürdü, derler. Keyfiyet bu (10).**

Onu öldürüp Hızır Han ikinci kez, bir yıl (11) yarım pâdişahlık yaptı.

Burut adlı, yaman bir oğlu vardı. Baba (12) sının hanlığına tahammül edemeyip, gaflete düşerek (onu) öldürdü (ve) (13) kendisi han oldu. İki-üç gün geçmeden onu da öldürdüler. Ondan sonra (14) "bozukluk" görüldü. Herkes bir tarafa baş eğdi. Saray şehri (15) bozuldu. Halkın hepsi Kırım vilâyetine, Kıyat Mamay'ın yanına gitti. Bu söz (16) burada tamamlandı. Yine geldik Kara Nogay hikâyesine. Kara

Nogay, Sır boyunda (17) üç yıl pâdişahlık yaptı. Türkistan vilâyetlerine hükmederdi.

(54b) Üç yıldan sonra vefat etti. Küçük oğlu Tuglı Temür (2) han oldu. Fahr-i selâtin Hazret-i Dost Sultân'daki defterde (3): 'Bu Tuglı Temür ulu pâdişah oldu. Semerkand'a, Buhara'ya (4) hükmederdi. Ama, pâdişahlığının süresi belli değildir. Ondan sonra oğlu Urus, han oldu. Bu Urus Han ulu (5) pâdişah oldu. Türkistan vilâyetlerinin hepsine hükmederdi. Toktamış (6)Han ile Temür Kutlug'a o yerde hanlık değmemişti. (7) Bu han-ı mezkûrun hizmetinde olmuşlardı. Ulu Tanrı'nın lûtfu ile pâdişahlık nûru (8) Toktamış Han'ın zâtında görüldü. Hanın hizmet (9) çileri de öteki halayıkları (da) bu oğlan-ı mezkûra sofra arkadaşı (10) idiler. Öte taraftan, şâh-ı mezkûr kötü davranıp, Toktamış Oğlan'ın (11) (hayatına) kasdedecek oldu.

Hıtay Baba -'Eli-biy denen Hacı Tarhanlı 'Abd(12) ü'l-Kerim Han'ın ulu beyi ve nâibi idi. Han öldükten sonra Mekke'yi tavaf edip hacı olup geldi. Ondan sonra (13) Sultan Gâzi Sultan hizmetine geldi. Hazret-i sultan (14) yaşlıların sözüne çok inanırdı. Onlar: "Toktamış **(15)**Han'ı Urus Han hizmetinden çıkmıştır derler. O ne derece doğrudur?" **diye sorunca, hacı-yı mezkûr da bu türlü hikâye nakletti. (16) Fakir, (bu hikâyeyi) onlardan işitti. Onlar söyledi. O yerde Urus (17)Han Toktamış Oğlan'a kasdetmişti. Ondan önce Keneges (18) Kugan oğlu Dervişek Mirza'yı Çağatay pâdişahlarına elçi**

(55a) göndermişti. Şırınlardan güçlü yiğitler varıp (2), gönderdi. Bunlar oraya asker gönderdiler. Urus

Han da bu il (3)in ordası Sır boyuna inmişti. Bunlar Toktamış Oğlan'ı (4) yakalayıp Han'ın ordasına geliyorlardı. Gün soğuktu. Sır (nehrinin) (5) kıyısında (?) duruyorlardı. Ürik Temür, Mirza'dan daha sonra geldi. Birdenbire Sır'ın (6) karşı sâhiline gözü ilişti. Kamışın dibinden, (ayağında) bir terlik olan yiğit (7) sudan çıkmış, yüzüstü vaziyette ikiye bükülmüş, titreyerek yatıyordu. (8) Gönlünden (şöyle) geçirdi: "Bu yalnız başına burada ne yapıyor?" **diye, yorumlayıp (9) Mirza'nın ardından yetişti ve dedi ki:** "Mirzam, yardımın olursa, han yarlığı **(10)** ile hizmetini yapıp geliyordum. Esen-aman halk içine indiniz **(11).** Ordaya yakın geldiniz. Han ile görüşen kişi ben değildim. Benim emeğimin karşılığını vermeyecek misiniz? **(12)** (Benden) memnunsanız, evime (gitmek) istesem olur **(13)** mu?" **deyince, o Mirza izin verdi. Geri dönüp önceki yere vardı. (14) Atını uzakta bağlayıp, kendisi yaya olarak geldi. O kişinin yanına gelince, (15) yüzükoyun yatmış bir kişiyi gördü. Ayağında çok kötü (bir) yarası (16) vardı. Bu:** "Sen kimsin?" **diye sordu. (O adam):** "Niçin soruyorsun? Ben garip kulum!" **dedi. (17) Bu:** "Ben garip olduğunu görüyorum, adını söyle!" **dedi. (O adam):** "Ben Toktamış Oğlan**(18)**'ım. Daha önce kendi yolumda yürüyordum. Seher vakti idi, hanın adamları **(19)** gelip evimi bastılar. Ateş edip, karşılarına çıktım. Gördüm ki adam çoktur. Nehir **(20)** yakın idi. Kendimi nehrin sularına saldım. Suya düştüğüm zaman (ateş) ettiler. Bu yaram da

(55b) Han (yüzünden) oldu. …sultan dostun ayaklandığı zamanda mecâlim kalmadı!" **(2) diye cevap**

verdi. "Bu Tuğrul Temür ulu pâdişah oldu." dedi. Ürik Temür: "Benim iste(3)diğimi yapardı. Amma, müddet-i pâdişahlığıma (….) vardı. Başımı, malımı senin yoluna koyayım.(4) Badık (?) oğlanı denilen kişi sana devlet verirse, beni unutma!" **dedi. (O):** "Her ne zaman (5) Huday te'âlâ devlet verirse, seni devletime ortak edip senin sözünü ve evini (6) ve ricanı unutmam!" **deyip, and içti.**

Ürik Temür, sonunda, sırtındaki (7) yeni elbisesini çıkarıp, güzelce giydirdi. Sonra, yanındaki azığından (8) önüne koydu ve (şöyle dedi): "Beni gelmez deyip, gönlünü kötü tutma. Eğer ben sağ isem, (9) elbette sana gelirim. Seni bu yerden alırım!" **deyip, atlandı. Sonra evine (10) geldi. Bundan sonra kendi uruglarından pek çok kişilerle ittifâk edip, at ve silâh alıp (11) geldiler. Sonra, adı geçen oğlanı Temür Beg yanına alıp kaçtılar. Temür Beg o yerde (12) yeniden çıkış yapıp Buhara ve Semerkand'ı aldı. Bunlar geri geldiklerinde ona çok iyi (13) davrandılar. Cerrahlar getirdiler. Ayağındaki *"temren"*i** (= ok ucunu) **çıkartıp, çok (14) çeşitli ilâçlar yaptırdı. Bir ay sonra da iyileşti.**

O kış beğin hizmetinde (15) oldular. Yaz geldiği zaman beğ pek çok kişi gönderdi. Han yaylaya çıkarken (16), ülkenin her yanından gelip yılkı kovaladılar. Kovaladıktan sonra yetişip bunları (17) topladılar. Yine beğ yanına geri döndüler. Elkıssa, Toktamış Han çapul yapıp (18) yürüyerek hanın ülkesinden yılkı sürüyorlardı. Şırın, (19) Barın, Argun, Kıpçak, Toktamış Oğlan'ın baba-anasından kalan (20) illeri idi. Bu oğlan-ı mezkûr, çapul yapıp bu yolda

(56a) işler yapmaya başladı. Bu illerden güçlü yiğitler giderek (2) ona *"nöker"* olup, yardım etmeye başladılar. Urus Han da bu il(3)lere çok zulüm yapmaya başladılar. Bunlar Toktamış Oğla(4)n'a adam gönderdiler: "Senin yüzünden Han bize gazap edip, malımız **(5)**ı alıyor. Başımızda tehlikeler var. Bizim isteğimizi bir şekilde **(6)** yapmazsan, senin iki yakan kıyâmete kadar bizim elimizde olacaktır!" **dediler. Oğlan bu sözü işitince, gönlü perişân oldu; gelen (7) kişiye:** "Bu yıl yaylaya çıkıyoruz. Ülkedeki herkesi alıp göçün. **(8)** Filân suyun kıyısında yaylayın. Sonra hazırlığınızı yapıp, bekleyin. İnşaallah **(9),** ölmezsem, ben size ulaşırım!" **dedi. Yaz gelince, Han yaylaya göçtü. Bunun ülkesi halkı da arkadan göç (10) tüler. Yaylaya geldiklerinde, her halk bir suyun boyuna gittiler. (11) Bu halklar, akıp giden suyun boyuna gelip, yayladılar. Halayık (12) lar *"kımız"* içip, *" 'ayş-'işret"*** (=yiyip içerek hayattan zevk alma) **ile meşguldüler. Bu esnâda (13) Toktamış** Oğlan **bu halkın içine girip geldi. Kısa sürede silâhlarını hazırladılar. Her "kethüdâ"** (=kâhya), **dile (14) yene iki at hazırlayarak, oğul-kızlarını bindirip kaçtılar, (15) İtil deryâsı tarafına. İki günden sonra hana haber geldi. (16) Toktamış Oğlan gelip, Şırın, Barın, Argun, Kıpçak**

(56b) ve dahi başka ülkeleri alıp, İtil deryâsına ulaştı. (2) yanındaki kişilerle hemen atlanarak, o yöne doğru (3) adam gönderip, kendisi bu halkların sonlarına da haber saldı. (4) Han'ın halkları yaylaya dağılmışlardı. (Buralar) atların semirdiği (5) yerler idi. Han çok yol aldı. Uzaktaki ülkelerin *"çeriki"* (=ordusu) **Han'a (6) yetişemedi. Yakındaki halkların**

atları ise semizlenip kaldı. Bunlara (7) yakın olan yerlerde, Han'ın yanında az kişi kaldı. İki yüz kişi (8), çok olsa üç yüz kişi olurdu. Gün doğup aydınlanırken (9) bu kaçan halkın "karavulu" (= gözcüsü) **Han'ın *"çang"ını*** (=tozunu) **görüp, geldiler. Bunlar kengeş (10) kıldılar:** "Onların atlarının hepsini (önlerine) katıp geliyorlar. Çok zaman geçmez **(11).** Yakında bize yetişirler. Biz kendimiz ölmeye hazır kişileriz. Halkımız ve ailelerimiz uğruna **(12)** ölürüz. Neslimiz kurumasın. Ata varır gibi oğlanlar **(13)** ile Celâlü'd-din Sultan ve Yahşı Hoca'yı önden çıkarıp, iki yol **(14)** bilen kişiyi onlara görevlendirdi. Ses işitilebilen, yakın yerde, "örkün"ün **(15)** yanına alıp yürüsünler. Eğer, düşmanı biz basarsak, hareketimizden **(16)** anlayıp arkamızdan gelsinler. Eğer, düşman bizi basarsa, (onların) hareketinden belli **(17)** olur; durmadan kaçsınlar!" **diye, anlaştılar. Celâl-**

(57a) ü'd-din Sultan, Ürik Temür'ün büyük oğlu Yahşı Hoca'yı (2) yine birkaç ata, *"bebür"* (=kaplan) **gibi oğlanlarını bindirip çıkardılar. Celâlü'd-din Sultan (3) o zaman on iki yaşında idi. Yahşı Hoca han o kadar idiler. (4) Bunlar bu gece "örkün"ün yanında, ses işitilebilen yakın yerde idiler. (5) Gecenin bir zamanı geçtiğinde, Han bunların artçılarını kovaladı. Göçün (6) önünü alıp, sonunu düzeltiyorlardı. Han:** "Bu kişiler bizden çok**(7)**tur. (Sabahleyin) tan attığında bizim azlığımızı görürlerse, kötü olur. Geceleyin hep birlikte, baskın **(8)** yapıp hücum edelim. (O zaman) az ya da çok olduğumuzu bilmez, kaçarlar!" **dedi. Sonra, saf kurup hücum ettiler. (9) Dolaşıp çıktıkları zaman Ürik Temür'ün atı (yere) yıkıldı, bağırarak (şöyle)**

söyledi: "Ey nâ(**10**)merd Toktamış! Sözümüz böyle mi idi? Geri dönüp gelen (bir) ben kaldım!" **der (11) idi. O esnada o oğlanlar atlarının başını çekip, bir yerde (12) durarak, (onları) dinliyorlardı. Yahşı Hoca babasının sesini tanıdı ve (13) Celâlü'd-din Sultan'a (şunları) söyledi):** "Gördün mü? O benim babamdır, onu düşürdüler. (**14**) Biraz sonra senin babanı da düşürürler. Babalarımızdan ayrılarak, biz genç (**15**) oğlanlar ne gün göreceğiz? Bizim hep birlikte ölmemiz daha iyi değil mi?" **deyince, (16) Allahu te'âlânın yardımı ile Celâlü'd-din Sultan ve bu oğlanları toplanıp, her birisi (17) bir yiğit birer arslan gibi bir tarafa at saldılar. (18) Han'ın adamları korkup, dizginlerini Toktamış Oğlan (tarafına) döndürüp (19) orduyu toplayarak bırakıp gittiler. Han, adamlarının atları-**

(57b) nın boynunu tutmuş geliyordu, çok adamını böyle aldılar (2). Bunun sonunda (daha) askeri var diyerek peşlerinden kovalamadılar. Düşen adamı o yerde (3) okladılar. Atını ve silâhını alıp, peşleri sıra yürüyüp (4) gittiler. Han'ın eline düşmeyen kişiler bir yerde toplandılar.(5) Gördüler ki hiçbir yerde Han yok. Bunların birisi: "Ben Han'ın karşısında (**6**) idim. Han'ı iki kişinin gelip tuttuğunu gördüm. Ondan sonra ne olduğu (**7**) nu bilmiyorum." **dedi. Geri dönüp savaş yerine geldiler. Han'ın ölüsünü buldular. (8) Hemen Han'ın cesedini alıp, geriye evlerine kaçtılar. Urus Han'ın ölümünün şekli (9) bu idi.**

Özbekler şöyle söylerler: "Celâleddin Han genç iken (**10**) bir kısım gençlerin başına geçip Urus Han (ile) sava (**11**) şırken, peşlerinden at salıp Urus Han'ı basıp öldürdü." (**12**) **derler. Aslı budur.**

Toktamış Oğlan Urus Han'ın öldüğünü bilmediği(13)nden kaçıp, Kökedey Yisbuga adlı iyi otlaklı ve sulak yerlere (14) vardılar. O esnada Şeybân Han'ın askerlerinden İlfek Oğlan'ın (15) oğlu Kan Bay kendi ilinin içinde han olup, Kökedey'de yayladaydı. (16) Onun yanına geldi. O da hürmet edip ona

(58a) Teng Gali'de yer verdi. Birkaç gün yürüdükten sonra, *inak* (=arkadaş, müşavir)**larından birisi (2):** "Erlik-kişi-han, -öz atam-ağamdır. Ben onların kılıçlarını hizmetime (3) alayım. Kara kişi Mamay -halk ve ulusun tamamını (4) almış. Bize baş kumandan verseler, onun üstüne yürüsek. Tanrı te'âla onu (5) bize verse, çok büyük han olurdu. Bizler de atlı ve giyimli olur (6) duk." **dedi.**

Kan Bay bu sözü işittiğinde, başta atlarını bekletiyordu (7). Sonunda "kengeşip" (=danışıp) **atlıları bertaraf etti. (Bu yüzden) "Şeybanın (8) *keri kengeş"* diye, lâkap taktılar.**

Çünkü, Toktamış Oğlan bay-i mezkûr (9) dan ümitsiz oldu, izin dileyip gitmek istedi. O yerde, (10) ki Ereb Oğlan, Hazreti Yadigâr Han'ın üçüncü ağasıdır, Kan Bay (11) ile iki yuva oğlanları idiler, pek çok malları vardı. Toktamış (12) Oğlan'ı çağırıp, atlar, koyunlar kesip, iyi (13) ev sahipliği yaptıktan sonra: "Hâlâ ağa olarak (14) eyemize baş olup duran kişimiz, Kan Bay idi. Başlangıçta (15) atlanacak diye ümidvar idik. Bu bedbaht geri gitti, atlanmadı. Bu (16) zamanda at atlanıp hazırlandığında bunun düşmanını bozup gitmeyi (17) kendime yakıştıramadım. Sen, ilerisi için ümidli, yahşı kişi görünüyorsun.

(58 b) Tanrı te'âlâ işine yardımcı olacak. Bu yolda benden sana hizmet-medet **(2)** odur ki, yılkımı sürüp önüne salayım. "Sağar" (=sağmal) kısraklarım bana kalsa **(3)** yeter. Attan, "baytal" (=henüz kulunlamamış olan genç kısrak) dan her ne (kadarı) işine yarar ise, alıp git!" **(4) dedi. Yılkısını getirip önüne koydu. Söylerler ki, *"dönen",* beş(5)lik attan ve "baytal"dan başka altmış dört "tamgalı at" tut(6)tular.**

Oradan atlanıp İtil ırmağına geldi. Saray şehrinde (7) han-sultan yoktu. Gelip Saray'ı aldı. Sonra, *"Adine mescidi"*nde (8) toplanıp, hutbe okutup, han oldu. Atlanarak, Kıyat Mamay (9) üstüne yürüdü. Mamay da kalabalık bir ordu ile karşı geldi. Çok şiddetli (10) savaş oldu. Mamay'ın ordusu yenildi, kendisi de esir düştü. (11) (Mamay'ı) öldürdüler. İlini-yurdunu göçürüp İtil nehrinin boyuna getir (12) diler. Bu defa Toktamış Han Saray şehrinde, Sayın Han'ın tahtında (13) Ulu Pâdişah oldu.

Canıbeg Han'dan kalan nökerlerin çoğu (14) Mamay'da idi. Mamay'ı öldürüp, "il-kün"ünü ve nöker-sevderlerini (159 alıp Saray şehrine geldi. (O zaman) Deşt şehrindeki her yerde

(59a) serkeşlik yapıp, baş uçurup gezen kişiler, çâresiz olup (2) kendileri gelerek itaat edip, (hana) nöker oldular. Adı geçen Kan Bay (3) geldi. Ona "Senin verdiğin yerdir." **deyip, Teng Gali'de yer (4) verdi. Ama, Ereb Oğlan'a gidip görüştü. Sağ koldan (5) yürütüp, kendisine yakın oturup, yarış yaptırdı. O (6) mecliste ezbere şarkılar söylediler:**

“Sen Kökedey’de han boldun,
Köp (7) *dürmeng iyertding.*
Kökreçikning köpdürding
Biz sana köp tungkayıp baş (8) *urduk,*
Kötümizden nete kelding, Kan Bay?”

diye söylerlerdi. Kısacası, (9) Ereb Oğlan’a pek çok iyilikler ve yardımlar (10) yapıp, buyurdu ki “Şeybân Han’a âit il-kün, ne varsa, sana (11) toplansınlar. Ve, her nerede hocasından kaçan kul, “yasak”tan (12) kaçan el olsa”…

* * *

KİŞİ-YER VE MADDE ADLARI DİZİNİ

Adine Mescidi 58b/7

'ak kiyiz'e salıp han ilân etmek 53a/9

Ak Hüseyin (Kongrat Nagaday oğlu; Hârezm hâkimi) 53b/14, 17, 54a/3, 53b/17, 54a/3

Ak Köl 50b/7, 53b/6, 54a/3

Alatay 47b/7, 48a/5, 6

alp (kahraman) 50a/12, 52a/1

atguçı (nişancı) 50a/12, 52a/1

altın eşikli ak çadır 338a/15

Argun ili 55b/19, 56a/16

Ar-Şeyban 38b/9

atalık 46a/15

ayak (kadeh) 50a/11, 13

ayş-'işret (yiyip içerek hayattan zevk alma) 56b/12

Baba Tükles 48b/20, 49a/11, 12

Bacır Tok Buga (Uygur/ adı ***Bacır,*** lakabı ***Tok Buga/*** Toktaga'dan sonra han oldu.) 46a/14, 18, 46b/1, 2, 5, 47a/5, 16, 47b/3, 6, 7, 9

Bağdat 37b/5

bahadır (yiğit, cilasun < Moğolca; ***bagatur***) 52a/1

Barçın (Sıcud Eli Bek'in oğlu) 53b/13, 14

Barın ili 55b/17, 56a/16

Baskunçak tuzlası 44b/13, 14

baytal (henüz kulunlamamış olan genç kısrak) 58b/3, 5

Bâzerçi (Boavul neslinden) 53b/10, 11, 54a/5

bebür (kaplan) 57a/2

Begim, *bk*. Tay Tuglı Begim

Berdibek Han (oğul ve kardeşlerini öldürdü? "Kerkin Köten Han") 38b/13, 50a/7, 8, 51a/21, 51b/5, 52a/d, 53b/8

Berke Han 41a/15, 16, 41b/10

beşlik at (beş yaşında kısrak) 58b/4-5

Boavul nesli 53b/10

börü derisi elbise 51b/11

börk 50a/13, 15

Böyrek ili 38b/9, 48a/3

Buhara 37b/8, 41b/16, 54b/3, 55b/12

Burut (Hızır Han'ın oğlu. Babasını öldürüp han oldu, birkaç gün sonra da onu öldürdüler) 54a/11

Bükri Hoca Ahmed (Sagışı-Artuk-Sayçı-Oglan) 51b/19-20, 52a/5, 11, 22, 52b/3, 16

Canıbek Han 38b/13, 49b/5, 50a/12, 50b/4, 53a/13, 16, 58b/13

cebe (< Moğolca; zırh) 49a/3, 5, 14

Celâleddin/Celâlü'd-din Sultan/Han 56b/13, 57a/2, 13, 16, 57b/9

Cip Kutlu 38b/10

Çagatay Han 37b/8
çang (toz)
çelik eşikli boz çadır 38b/2
çerik (ordu) 56b/5
Çerkes dağı, vilâyeti 45b/8, 46a/7
Çingiz Han 36b/5, 37b/4, 38a/11, 38b/4, 39a/4
Çonak Hüseyin (Kulağı donduğu ve yarısından fazlası koptuğu için Temür Kutluk Han'a verilen lâkap) 50a/20

daruga (< Moğolca; idareci, yönetici, vali) 40a/75
Dervişek Mirza (Keneges Kugan oğlu. Çağatay pâdişahına elçi gönderildi) 54b/18
Deşt-i Kıpçak 37b/5, 10, 12
Deşt vilayeti, şehri 41a/17, 43b/16, 58b/15
dönen (dört yaşında kısrak) 58b/4

Ebu'l-mensûb el-Bars Bahadır Han 36b/4
Edügi-Biy 43b/17
El-Bars Han 51b/4
El-Basar (Tokt,aga Han'ın oğlu; babasından önce öldü) 45b/2, 46a/1
'Eli-biy, *bk.* Hacı Tarhanlı 'Abdü'l-Kerim Han
Ereb Oğlan 58a/10, 59a/4, 9
Erlik-kişi-han 58a/2

Fahr-i Selâtin Hazret-i Dost-Sultân 54b/1

Gâzi Sultan 54b/13
gümüş eşikli mavi çadır 38b/1

Hacı Niyaz 42a/1
Hacı Tarhanlı ‘Abdü’l-Kerim Han (’Eli-biy) 54b/11
Hacı Tarhan vilayeti 41a/5, 42a/1
Hârezm 54a/3
Hazret-i Ali Han-i memleket-penâh 37a/1
Hazret-i Kutbü’l-İktâb Şeyh Necmü’d-din-i Kempü 41b/6
Hıtay Baba (‘Eli-biy denen Hacı Tarhanlı ‘Abdü’l-Kerim Han’ın ulu beyi ve nâibi) 54b/11
Hızır Oğlan/Han (Şeybân Han neslinden Mangkutay oğlu) 38b/15, 50b/7, 9, 10, 11, 53a/12, 17, 53b/17, 54a/9, 10
Hindistan 37b/5
Hisar 37b/8
Horasan 37b/8, 11
hutbe okutmak 58b/8
Hülegü (Hülâgü) Han 37b/7, 41a/12, 13, 41b/9
Hüseyin Oğlan, *bk.* Temür Kutluk Han

Irak 37b/6, 50a/5
Isatay, *bk.* Kıyat Isatay

İcen Han 38a/1, 5, 38b/1, 5, 38a/9, 39b/2, 40a/5, 6
İdil, *bk.* İtil

İlfek Oğlan (Şeyban Han'ın askerlerinden) 57b/14
il-kün, el-kün 40a/8, 12, 50a/20, 58b/14
İslâmiyet 48a/9
İtil/İdil nehri, deryâsı 37b/6, 39b/1, 4, 44b/2, 12, 14, 16, 56a/15, 56b/1, 58b/6

Kâhinler 49a/7
Kalmak 47a/7
Kan Bay 58a/6, 10, 59a/2, 8
Kanglı Tulubay (Kulubay ?) 50a/10, 14
Kara Göl 41b/16, 17, 42a/2, 4
karakçılık (soygunculuk) (50a/13
kara kişi 47b/9, 13, 16, 58a/3
Kara Nogay (Hızır Han neslinden) 52a/2, 3, 7, 16, 21, 52b/3, 5-6, 53a/1, 4, 6, 9, 10, 54a/16
karavul (gözcü) 56b/9
Karlık ili 38b/9, 48a/3
Kazaklar 53b/2
Kefe 40a/18
Keldi Bek 53b/7, 8
Kelin Bayalın (Toğrul'un karısı) 45b/5, 9, 16, 46a/4, 6, 7, 16
Keneges 54b/17
kengeş yapmak (danışmak) 46b/6, 52a/10, 58a/7
Kerkin Köten Han (oğul ve kardeşlerini öldürmesinden dolayı Berdibek Han için söylenilen söz) 50a/19
kethüdâ (kâhya) 56b/13
kımız 56b/12

Kıpçak ili 55b/19, 56a/16

Kırık Yeri 40b/3

Kırım 40a/18, 40b/3, 50a/20, 54a/15

Kıyat Cır Kutlı (/Kutay) oğlu Tengiz Buga 50b/1, 12, 51a/4

Kıyat Isatay 38b/7, 46b/7, 47a/13, 14, 47b/1, 6, 16-17, 48a/2, 6, 50b/15, 51a/1

Kıyat Mamay 50a/20, 54a/15, 58b/8, 9, 10, 11

Kongurat 53b/13

Koral vilayeti 41a/2, 3, 4

Kökedey Yisbuga (yer adı) 57b/13, 15, 59a/6

Kölük Han (Müng Temür'e çok iyi olmasından dolayı verilen lakap) 45a/13

Kugan (Keneges'li.Oğlu Dervişek Mirza'yı Çağatay pâdişahına elçi gönderdi) 54b/18

Kutlug Buga (Nayman) 53a/16

Küreng at 51b/11

Mamay (kara kişi) 58a/3, 14

Mangkutay (Şeybân Han neslinden) 38b/14, 50b/7, 53a/9

Mekke 54b/12

Melik Eşref (Tebriz hâkimi/Öz kızına âşık olup kendisine almıştı) 49b/8, 50a/4

Mescid 50a/3

Moskova 39b/5, 7, 8, 40a/3

Muhammedî 41b/3, 48b/8

Müng Temür (Tugan'ın 2. oğlu; 13 yıl hanlık yaptı) 43b/2, 45a/11, 12, 13

Müslüman 41a/16, 41b/4, 48a/8, 48b/9, 19, 49a/17, 49b/1, 18, 50a/2

Müslümanlık 49a/10, 49b/2

Nagaday (Kongurad) 53b/14

Nayman 53a/16

nöker (< Moğolca; kul, köle, hizmetçi) 40a/5, 47b/3, 56b/2, 58b/14, 59a/2

ok 51b/13

orda (saray) 47b/3, 50a/12

Ögedey Han 37b/7

Örgenç (Ürgenç) 42a/4

Ötemiş Hacı ibni Muhammed Dostî 36b/1

Özbek Han (20 yıl pâdişahlık yaptı) 38b/7, 45b/8, 46a/12, 46b/4, 47a/10, 47b/9, 48a/8, 10, 11, 49b/1, 2, 50b/3, 53a/13

Özbek, Özbekler, Özbek taifesi 41a/6, 48a/5, 49b/1, 2, 54a/8, 57b/9

Rus ili, pâdişahı 39b/4, 11
Rüstem-i Dastan 37a/3

sadak 51b/13
sağar (=sağmal) kısrak 58b/2
sağ kol 50a/20
Sarayçuk 52a/5
Saray ili, şehri 38b/15, 50b/2, 10, 53a/12, 54a/14, 58b/15
Sarı Tak (Sayın Han'ın 2 oğlundan biri; 8 yaşında öldü) 41a/10, 11, 43a/17
Sayın Han 38a/2, 4, 38a/15, 38b/5, 9, 39ıa/1, 8, 39b/1, 4, 40a/11, 41a/8, 41b/9, 43a/17, 43b/4, 45a/16, 48a/5, 50b/5, 10, 58b/12
sâzendeler 50a/11, 51b/9, 13
Semerkand 37b/8, 54b/3, 55b/12
Semey (Kanglı Tulubay'ın oğlu/Karakçılık ('soygunculuk' yaptığı için Berdibek Han tarafından öldürüldü) 50a/12
Sıcud Eli Bek (ulu beylerden) 53b/11
Sığnak şehri 41b/6
Sır Deryası/boyu 39b/2, 50b/1, 51b/2, 7, 53a/11, 54a/16, 55a/3, 4, 5
sihirbaz 48b/17, 20
sol kol 50a/20
süksük (dağdağan denilen bir ağaç -*DLT*-) 48b/16, 19

Şeybân Han 38b/2, 5, 38b/14, 39b/5, 9, 13, 17, 18, 40a/2, 12, 40b/2, 15, 41a/7, 47b/18, 48a/2, 50b/6, 59a/10

Şeyh Ahmet Han 41a/4

Şeyhü'l-âlem Seyfü'd-din-i Bâherzî 41b/7

Şırın 55a/1, 55b/18, 56a/16

Şirvan vilayeti 41a/14

tandır 48b/16, 17, 19, 49a/4, 7

Tay-dualı-begim/Tay Tuglı Begim (Canıbek Han'ın anası, Özbek Han'ın karısı) 38b/13, 50b/3, 53a/12, 12, 19, 53b/5, 7, 15, 54a/3, 5, 9

Tebriz 49b/8, 10, 14, 50a/5

tamgalı at 58b/5

temren (ok ucu) 55b/13

Temür Kutlu 38b/3

Temür Kutluk Han (Hüseyin Oğlan/Çonak Hüseyin; Urus Han atalarının kardeşlerinden) 50a/18, 20, 54b/6

Teng Gali (yer adı) 58a/1, 59a/3

Tengiz Buga (Kıyat Cır Kutay/Kutlu oğlu; Edepsiz, zâlim bir kişi idi) 38b/11, 50b/13, 51a/1, 2, 51b/2, 7, 9, 53a/6

Toğrul (Müng Temür'ün 2. oğlu) 45a/15, 45b/4, 5, 6

Toktaga (Müng Temür'ün 1. oğlu; babası öldükten sonra hanlık yaptı; 'ben öldükten sonra hanlık (oğlum) El-Basar'a kalsın diye' öz kardeşlerini ve öz neslini öldürdü.) 45a/15, 45b/7, 46a/13

Toktamış Han/Oğlan 38b/2, 54b/5, 8, 10, 14, 16, 55a/3, 17, 55b/17, 19, 56a/3, 6, 13, 57a/10, 18, 57b/12, 58a/8, 11

tör 53a/6
Tub Han 43b/6
Tugan (Sayın Han'ın 2 oğlundan biri) 41a/10, 11, 43a/17
Tuglı Temür (Kara Nogay'ın küçük oğlu) 54b/1, 3
Tuğrul Temür 55b/2
tul orda 47a/5
Tulubay, *bk.* Kanglı Tulubay
Tuluy Han 37b/7
Tüde Mengi (Tugan'ın 1. oğlu/akılsız, divâne, deli-dolu bir kişi idi) 43b/2
Türkistan vilâyetleri 54a/17, 54b/5

Ulak vilayeti 41a/1
ulemâlar 49b/11, 14
Ulug Tag 37b/13, 47a/9
Urus Han 38b/3, 50a/18, 54b/4, 14, 16, 55a/2, 57b/8, 10, 11, 12

Ürik Temür, Temür Beg 55a/5, 55b/2, 6, 11, 57a/1

Yadigâr Han 36b/2
Yahşı Hoca 56b/13, 57a/3
yalın kılıç yalı bolmak 40a/10
yılkı sürmek 55b/18
Yocı Han 37b/9, 11, 38b/3, 39a/17, 41b/5